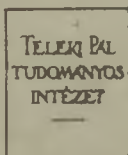

NÉPTUDOMÁNYI INTÉZET

BÁRCZI GÉZA

RÉGI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

BUDAPEST

1947

Régi magyar nyelvjárások.

1. A régi magyar nyelv nyelvjárásaival a magyar nyelvtudományi irodalom aránylag később kezdett el foglalkozni. A múlt század első felében a népnyelv, mint érdekes kuriózum, de főként, mint a nyelvbővítés forrása érdekelte a vele foglalkozókat (LAZICZIUS, A magyar nyelvjárások : A M. Nyelvtud. Kéz. I/11, 11 kk.). Bár kivételesen már RÉVAI is magyaráz nyelvi jelenségeket régi nyelvjárások keveredésével,¹ általában a tájnyelvek multjának kérdése csak annyiban vetődött föl, hogy egyesek egyik-másik nyelvjárásban a régi magyar nyelvet vélték fölismerni, mint pl. HORVÁT ISTVÁN a palócban, mellyel azonban különösképpen az egész magyar népnyelvet azonosnak véli (Rajzolatok 45), vagy a nyelvjárási elkülönülésre történelmi háttérrel kerestek a palócok, székelyek, jászok eredetét magyarázgatva.² Természetesen nyelvjárásaink multjára becses anyagot szolgáltatnak azok a régi adatok, melyek akkori nyelvjárásainkra vonatkoznak. Sajnos a XIX. század előtt ezek az adatok legtöbbször csak példák nélkül oda vetett megjegyzések arra vonatkozólag, hogy ilyen nyelvjárások vannak. Főleg a székelység nyelvi elkülönülését hangsúlyozták már a XVI. században többen, OLÁH MIKLÓS (1536.), RANZANUS PÉTER (1558.), MAGINUS JÁNOS ANTAL (1597.), SZAMOSKÖZY ISTVÁN (1598—1602). A XVII. században már a székelyen kívül lelhető nyelvjárási különbségekre is találunk utalást GELEJI KATONA ISTVÁNNÁL (1645.); MIKOLAI HEGEDÜS JÁNOS (1648.) három főtájszólást különböztet meg : az alföldit, a felföldit és az erdélyit, anélkül azonban, hogy ezek jellegzetes vonásait ismertetné; GYÖNGYÖSI a Kemény János elé csatolt értekezésében szembeállítja egymással az alföldi és a felföldi, a tiszántúli és a dunántúli tájszólást, mert «a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban» (TRÓCSÁNYI, Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása : A MNytud. Kéz. I/10, 34); LIPPAL JÁNOS azt állapítja meg, hogy a növénynevek vidékenként változnak (Pozsonyi kert, 1664., az idézet az 1753-i kiadás 183. l.); OTROKOSI FÓRIS FERENC (1693.) pedig a jászok és a kunok nyelvével kapcsolatban megemlíti, hogy több dialectuson kívül «ezen és mult században» két egymástól nagyon különböző nyelv él az országban.³ A XVIII. század végén a népnyelv iránt felkelő érdeklődés főként a tájszók gyűjtésében nyilvánul meg és BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded szótárától (1784., 1792.) a Tájszótárig (1838.) jelentős tájszó-anyag halmozódik föl különféle szótárakban, tanulmányokban, cikkekben, vitairatokban, főleg abból a célból, hogy az irodalmi nyelv szókészletének gazdagítását szolgálja. A XIX. század első felében azonban már becses monográfiászerű, sokszor persze még módszerben kiforratlan, rendszerezésben tökéletlen leírások is jelennek meg

egyres nyelvjárásokról, főleg a székely, a palóc és a göcseji tájnyelvre szolgáltatva értékes adatokat (l. LAZICZIUS i. m. 11—15 és főleg SZÜCS JÓZSEF, A népnyelvi kutatás története, Budapest, 1936. 5—7; vö. még TURI Mészáros István, A nép nyelvének ügye a nyelvújítás óta, Mezőtúr, 1884.).

A XIX. század második felében, mikor már nyelvtudományi célú érdeklődés fordul a nyelvjárások felé, természetesen elsősorban az élő nyelvjárásokkal foglalkoznak, azokat gyűjtik és írják le több-kevesebb teljességgel és hivatottsággal. Magyar nyelvemlékeink tanulmányozása ekkor még különben is csak a kezdetén van, bár egyes nyelvemlékeinkben egy-egy ma is élő nyelvjárás emlékét vélik fölismerni, így a Halotti Beszédet hol dunántúlinak vagy Buda-környékinek, hol palócnak, hol göcsejinek magyarázzák (vö. ERDÉLYI LAJOS: NyF. LXXI, 8 kk.). Ámde a nyelvemlékek körül ekkor sok sürgősebb tennivaló akad, s egyelőre a magyar nyelvtörténet főbb vonásainak kihámozása az elsődleges feladat. Ilyen bonyolult problémába, mint a középkori magyar nyelvjárások kérdése, aligha lehetett volna ekkor még belevágni. Még kevésbé lehetett szó arról, hogy a nyelvjáráskutatást kiterjesszék a nyelvtörténeti adatokat megelőző korra. Hiszen még ma is inkább a problémák felvetésénél, esetleges lehetőségek felvillantásánál tartunk, de szilárd megállapításokkal, vagy akár jól megalapozott okfejtésekkel sem dicsekedhetünk. Ezért, bár HUNFALVY már megállapítja — RÉVAI említett futó megjegyzésétől függetlenül — hogy a régi magyarban nyelvjárásoknak kellett lenniük (Magyarország Ethnographiája 385), e régi nyelvjárásokra vonatkozó tudományos kutatások aránylag jóval később indulnak meg. Akkor is jobbára a nyelvjárások területi megoszlásáról a mai népnyelv tanulmányozása alapján kialakult képnek a multba vetítésével próbálják meg egy-egy nyelvemléknek keletkezési helyét a nyelvjárásán keresztül, melyet egy maival azonosítanak, megállapítani.⁴

De a következő lépés sem késik sokáig, midőn kiforrottabb módszerrel a mai nyelvjárások multját, keletkezését — esetleg történelmi és népmozgalmi háttérükkel együtt — vizsgálják és így jutnak el régi nyelvjárási megoszlások megállapítására, sőt egy-egy jellemző vonás történetének a honfoglalás koráig való feltárására (BALASSA, Kódexeink és a nyelvjárások: Hunfalvy Album 5; A magyar nyelvjárások keletkezése: Ethnogr. IX, 185—196; 282—293; LOSONCZI: Az ő-zés története: NyK. XLIV, 373; XLV, 45, 195, vagy pedig a régi nyelvemlékek hangtani, szóragozástani sőt szóhasználati eltéréseit igyekeznek rendszerezni s területi elkülönülés alapján magyarázni (pl. LOSONCZI, Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés: Nyr. XLV, 280, 373; Az -ít képző fejleményeinek megoszlása nyelvjárási alapon: MNy. XXI, 102; továbbá MELICH: MNy. XIII, 4; XXI. 52; NyK. XXXIX, 24 kk., stb. stb.). Végül a vizsgálódások — tapogatódzva és bizonytalanul — kiterjednek a nyelvtörténet előtti korszak esetleges nyelvjárási viszonyainak kérdésére s a területi megoszlás elvét érvényesíteni kezdik a honfoglalást megelőző idők nyelvi fejlődésének kutatásában (vö. pl. GOMBOCZ, MNy. XX, 62). Mindazonáltal régi nyelvjárásaink feltárásának munkája még nagyon az elején van, nagyszámú részletvizgálatra van még szükség, mielőtt szilárdabb eredményeket tudunk felmutatni.

Még egy félszázaddal ezelőtt is egyesek úgy látták a dolgot, hogy a honfoglalásra induló magyarság egységes nyelvet hozott magával s csak a vándorlás és a honfoglalás alatt, idegenajkúak beolvadása és a magyarság végleges letelepülése következtében alakul ki négy fontosabb nyelvjárás (BALASSA: Ethnogr. IX, 345, 347; ez ellen HORGER, A magyar nyelvjárások 12; vö. még TRÓCSÁNYI: MNy. V, 346). Ma már, tudva, hogy nagyobb területen élő nyelv

nyelvjárások nélkül elképzelhetetlen, senki sem kételkedik abban, hogy a honfoglalást megelőző korban is voltak a magyarban nyelvjárások, sőt e feltevést egyes nyelvtörténeti megfigyelésekhez igyekeznek kapcsolni.

2. Már néhány évtizede megfigyelték ugyanis, hogy a jól megalapozott finnugor-magyar hangmegfelelések — mint akkor mondták, hangtörvények — alól egyes kivételek mutatkoznak, anélkül, hogy ezek miatt azok a szóegyeztetések, melyekben ezek a kivételes fejlődések jelentkeznek, elvetendők volnának. A finnugor **k-* veláris magánhangzó előtt a magyarban, mint közismert, *h*-vá lesz, de néhány esetben mégis *k*-t találunk, tehát *három*, *hat*, *hal*, *hosszú*, *hónalj*, *hagyma* stb.-vel szemben *kup*, *kiván* (vö. *hiv*), *kajla* (vö. *hajlik*), népn. *kum* (vö. *huny*) áll, bár mind a két csoport finnugor megfelelői azonos szókezdő mássalhangzót mutatnak; a finnugor szókezdő **p*-nek a magyarban általában *f*- felel meg, de két szóban *p*-t, néhányban pedig *b*-t lelünk, tehát *fél*, *fül*, *far*, *fan*, *fű* stb., de *por*, *para* és *bal*, *bonyolódik*, *bőr* stb.; a finnugor szókezdő **t*- általában változatlan marad a magyarban, de néhány szóban *d*- a megfelelő hang, így *toll*, *tél*, *tavas*, *tűz*, *tele* stb., de *dug*, *daru*, *dorgál* stb., melyek mind finnugor szókezdő *t*-t tartalmaznak (WICHMANN : FUF. XI, 210, 216, 228, 236; NyH.⁷ 24, 25 stb.; a *k*- kettős megfelelést alaptalanul tagadja TOIVONEN : FUF. XXII, 134 kk.). Régebben, az akkori tudományos felfogásnak megfelelően ezt a jelenséget úgy magyarázták, hogy a finnugor alapnyelvben vettek föl különféle hangokat, pl. **p-*, **p'-*, **b-*, sőt **b'-* hangot, a **p'-*-ből meg a **b'-*-ből fejlődött volna az *f*- a magyarban, a **p*-re menne vissza a *p*- és a **b*-re a *b*-, míg a többi finnugor nyelvben a **p*- és a **p'*, valamint a zürjén, a votyák és a lapp kivételével a **b*- és a **b'*- is *p*-ben találkozott volna. Éppígy többféle alapnyelvi hangra ment volna vissza a magyarban egymástól eltérő *h*- és *k*- szókezdőt (SZILASI, Adalékok a finnugor palatalis mássalhangzók történetéhez 3 kk.; GOMBOCZ, MNy. V, 415; WICHMANN i. h.). E jelenségek közül főleg a veláris magánhangzó előtti *k*-val foglalkoztak nyelvészeink. Először SZINNYEI magyarázta az eltérő fejlődést oly módon, hogy az ősmagyarban lehetett egy elszigetelt nyelvjárásterület, melyen a **k* → *h*- változás nem ment végbe; később az elszigeteltség megszűnt, s ekkor e terület *k*-s alakjai keveredtek az általános *h*-s alakokkal. A harcból a *h*-s alakok kerültek ki győztesen, de néhány esetben a *k*-s kezdetűek, vagy ilyenek is maradtak fenn (LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába 87). LAZICZIUS aztán részletesen kifejti azt az elméletet, hogy a hangfejlődésbeli eltérés eredetileg nyelvjárási megoszláson alapul (i. m. 68 kk.; MNy. XXXIV, 26 kk.; AECO. III, 325 kk.). Tekintettel arra, hogy a vogulban meg az osztyákból ma az északi nyelvjárásokban *χ*-t vagy ezzel közeli rokon hangot találunk a déli nyelvjárások *k*-féle hangjaival szemben, tehát ugyanolyan megoszlást, mint amilyent SZINNYEI föltett az ősmagyarra, arra következtet, hogy ez a nyelvjárási megoszlás ősi örökség, azaz már az ugor alapnyelvben megvolt, s mind a három ugor nép úgy alakult, hogy benne mind a két nyelvjárást — *χ*-t és *k*-t — beszélő csoportok részt vettek (vö. még TOIVONEN i. h.). Ha ezt a felfogást, hogy a nyelvjárási megoszlás ugor örökség, nem látjuk is igazoltnak, sőt nem is tartjuk nagyon valószínűnek (vö. SZINNYEI : Nyr. XLI, 66; MELICH : NyK. XLIV, 367),⁵ az kétségtelen, hogy a mai magyar kettős, *h*- és *k*- megfelelésnek ősi nyelvjárási különbségből való eredete lehetséges. Lehetséges, de nem bizonyos. A hangfejlődési tendenciák hatását ma már nem tartjuk olyan tökéletesen egyöntetűnek, mint a neogrammatikus iskola, ázaz a hangváltozások lefolyását, terjedését, másként látjuk, mint azelőtt vélték. A fejlődés során ugyanis párhuzamos alakok keletkeznek azon a területen belül is, ahol a ten-

dencia hat, s az eltérő alakok küzdelméből hol az új, hol a hagyományos alak kerül ki győztesen, néha esetleg mind a kettő megmarad jelentés-elkülönüléssel. Minden nyelvi újítás ellen vele párhuzamosan jelentkezik a konzervatív ellenhatás, s a kettő küzdelve rendszeren kompromisszummal végződik. Az ilyen nem egyöntetű fejlődéseredmények keletkezésének tehát csak egyik, de nem kizárólagos oka lehet a nyelvjáráskeveredés. Hasonlóképpen áll a helyzet a szókezdő finnugor **p-* kettős magyar — *p-* és *f-* — fejlődése esetében is. Itt az ugor alapnyelvre, illetőleg annak nyelvjárásaira való visszavezetés szóba sem kerülhet, hiszen az obi-ugor nyelvekben nyoma sincsen az *f-* megfelelésnek. Valószínűnek látszik, hogy a **k-* és **p-* réshanggá (*f-fé* és *χ > h-vá*) való válása párhuzamos folyamat, ha nem is tartjuk ezt a párhuzamosságot olyan elkerülhetetlennek, mint SZINNYEI (Nyr. XII, 66), aki a teljes párhuzamosság kedvéért még a szókezdő **t-*-nek is keres a magyarban *z-* megfelelést. Mindenesetre a **p- > p- ~ f-* fejlődéssel kapcsolatban, mint a **k- > k- ~ h-* esetében, lehetséges, hogy a magyar nyelv külön életében volt egy olyan nyelvjárás, mely a nyelvterület nagyobb részén keletkezett **p- > f-*-fel szemben a *p-t* megtartotta,⁶ esetleg ugyanaz, mely a *k*-nál kitartott, azután idővel ez a konzervatív nyelvjárás megszűnt, beleolvadt az uralkodó csoportba, az *f*-ező nyelvjárásba, ezt azonban néhány új alakkal gazdagította. E magyarázat, mint már hangsúlyoztuk, lehetséges, de nem kényszerítő.

Első pillanatra azonban úgy látszik, hogy a **p*-nek *b-*, a **t*-nek *d-* megfelelése viszont teljes valószínűséggel írható ősi nyelvjárási különfejlődés rovására. E szókezdő hangok szórványos zöngésülése a magyarokon kívül a permi nyelvekre jellemző (a lappot nem említve). Már pedig sok valószínűség szól amellett — éppen a számos és sokféle nyelvi egyezés — hogy a leendő magyarság, mint a finnugor ősnépből kiszakadófélben lévő ugorok legnyugatibb szárnya, sokáig laza kapcsolatban volt a permiekkal (BÁRCZI: MNy. XXXIX, 287). Föltehető tehát, hogy az ugorság később magyarrá váló részének volt egy olyan sávja, mely a permiekkal legközelebből érintkezve nyelvében a permiekével azonos tendenciákat juttatott érvényre. E közös permi-magyar vonások egy része csak az ugorság magyar ágának egy kisebb szakaszára terjedt ki, mások viszont a magyar ugorság zömére szétszívárogtak, esetleg csak egy kisebb szigetet kímélve meg. Ilyen jelenség lehetett a denazalizáció; a finnugor *m, n, ŋ, ɲ* + zárhang vagy affrikáta kapcsolatban ugyanis a permiben és a magyarban a nazális rendszeren eltűnik, pl. m. *ág ~ voty. vug*, vö. f. *onke-ted-*, voty. *tod-*, vö. f. *tunte-* (NyH.⁷ 41); m. *agyar ~ zürj. vodžir*, voty. *važer* stb., vö. vog. *aňóšar* stb. (NyH.⁷ 40). Ámde egyes szavakban a magyarban is megtaláljuk a nazális, így *hangya* (ÁKE. 326), *kengy-el* (ÁKE. 399, 400; NyH.⁷ 58, 146), *lágý ~ langyos* (NyH.⁷ 45; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 226) stb. (vö. WICHMANN: FUF. XI, 182; GOMBOCZ i. h.; ZSIRAI: MNy. XXI, 136; GÁL LÁSZLÓ: MNy. XXII, 57), melyekben a nazális nem másodlagos, mint pl. a *hypores ~ homp* esetében (NyH.⁷ 142, BAKÓ: MNy. IV, 51 kk.). Ámde a permi-magyar nyelvi kapcsolat még igen tüzetes és alapos vizsgálatot igényel, mielőtt belőle következtetéseket óhajtánánk levonni. S ha valószínűnek tartjuk is, hogy e vizsgálat eredménye nem lesz negatív, s a feltűnő egyezések közül több helytállónak fog is bizonyulni, éppen a *b-*, *d-* esetében a permi kapcsolat elméletével szemben nehézségek is mutatkoztak. Nem lehetetlen ugyanis, hogy a zöngésülés a permi nyelvekben fiatalabb jelenség és így nem függhetne össze a magyar szókezdő hangok zöngésülésével (BEKE: Nyr. LV, 106), mely ez esetben ugyancsak a magyar nyelv külön életében folytatott le,

aminthogy pl. a népnelyvben számos újabb keletű zöngésülést is állapíthatunk meg, pl. *tür* > *dür*, *paksaméta* > *baksaméta*, *bogúcsa* (MTsz.) stb., de mindenütt csak szórványosan, tehát sehol sem válva egy bármilyen szűk területre szorító nyelvjárás jellegzetes vonásává. Így e kétségtelenül régibb⁷ zöngésülésekről azt sem állíthatjuk, hogy ha nem finnugor- vagy ugorkori, legalább ősmagyar nyelvjárás különfejlődésből keletkeztek, legfőljebb ezt a lehetőséget is megengedjük, mint kifogástalan magyarázatot.

Hasonló szétágazó hangfejlődések, melyek kiindulópontjául nyelvjárás elkülönülést is fel lehet tenni, a magyar nyelv őstörténetében szép számmal vannak. Ilyen lehet pl. a finnugor **u*-nek kettős: -*u* (> -*u*, -*ü* ~ -*i* > *ø*) ~ *g* megfelelése, pl. *ó* [vö. 1055 : *ohut* (SZINNYEI : MNy. XIII, 65) | 1244 : *Ovwar* | 1255/61 : *Ouwar* | 1282 kör. : *Oubudam* | 1256/73 : *Oteluk* | 1271 : *orev* (Oklsz.) stb.] ~ agg [vö. 1315, 1320, 1327 : *Og* személynév (Oklsz.) | 1319 : *ogh-telek* (MFl.) | BesztSzj. 58: *ag ember*, 1000: *ag öker*, 59 *ag síg* stb.] ~ cser. *šoigo* 'öreg' (SZINNYEI : MNy. XIII, 65; NyH.⁷ 47; EtSz. I, 24; másképp LEHTISALO : Balassa Eml. 90); vagy *jő* [vö. 1055 : *feu*, *fehe* | 1086/ XII—XIII. sz. : *-feu*, *fehe* (Oklsz.) stb.] ~ vog. *pɛŋ*, *pä.k*, *puŋG* | zürj. *pom* 'vég, cél, határ' | voty. *puŋ*, *pun*, *pum* 'vég, határ, hegy' | md. *pɛ*, *pä* 'vég' | f. *pää* < **pää* 'fej; vég' (NyH.⁷ 48; EtSz. II, 180—1) és másrészt *jég* ~ o. *ierk*, *ierk'* | vog. *l'äŋ*, *iäŋk*, *iäŋG* | zürj. *jä*, *jä* | voty. *jö*, *jɛ* | cser. *ü*, *i*, *i* | md. *eŋ*, *jeŋ*, *ej* f. *jää* < **jää* lpK. *jierŋ** stb. (NyH.⁷ 47; a finnugor **u*-re l. SETÄLÄ : Festschrift til Thomsen 230; SZINNYEI : NyK. XXXVIII, 277 kk. stb.). Ezt a különböző fejlődést alapnyelvi fokváltakozással magyarázták többen (SZINNYEI : NyK. XXXVIII, 277 kk.; MNy. XIII, 65; EtSz. II, 181).⁸ — Ide tartozhatik a finnugor **u*-nek magyar *cs* és *cs* megfelelése, pl. *acsarkodik* ~ *agyarkodik* (SETÄLÄ : FUF. II. 230, 232; WICHMANN : FUF. VII. 31; MNy. IV. 304; GOMBOCZ : NyK. XXXIX, 226; EtSz. I, 32; NyH.⁷ 45; LOVAS RÓZSA : MNy. MNy. XXVI, 131; BÁTKY : MNy. XXXIV, 174 stb.). E jelenséget szintén alapnyelvi fokváltakozással magyarázták (SETÄLÄ i. h.; WICHMANN i. h.; EtSz. i. h. stb.). — Ide sorolható talán a szókezdő finnugor **s*-nek magyar *s*- és *ø* megfelelése, pl. *egér* ~ o. *lön̄gar*, *lən̄gar*, *ten̄kar*, *iön̄kar*, | vog. *teŋGar*, *tän̄kar*, *tǟar* | zürj. *sir* | voty. *sir* | mdM. *šejār*, E. *tsejer* | f. *hiire*- (NyH.⁷ 27) és másrészt *sovány* ~ md. *šāva*, *tšova*, *šāvan̄*, *tšovin̄e* 'vékony, finom' | f. *hupa* 'mulandó, rossz, nyomorúságos' (NyH.⁷ 39; a kettős megfelelésre l. PAASONEN : JSFOu. XXVI/4, 15; FUF. XII, 306; NyH.⁷ 27).⁹ Ezt a jelenséget szintén próbálták alapnyelvi fokváltakozással magyarázni, kiterjesztve ily módon a fokváltakozás elméletét a szókezdő hangra (GOMBOCZ : MNy. V, 416). — Végső elemzésben a nyelvjárás eredet kérdése felvethető minden finnugor alapnyelvi hang elágazó, kettős vagy hármas magyar fejlődése esetén. Minden valószínűség szerint nyelvjárás eredetre vihető vissza az ősmagyar -*u*-nek (= fgr. **u*, **k*) kettős: -*u*, -*ü* és -*i* fejlődése, pl. R. *au*ⁱ, *aw*ⁱ (?) [vö. 1055 : *au* (ÖMolv. 23)] ~ *aj*, *áj* [vö. 1224/1389 : *Peteraya* | 1272/1331 : *Aypolak* | 1296 : *ay* (Oklsz.) stb.] ~ vogÉ. *āwi* 'tűr' stb. | o. *òŋ* 'öffnung der flasche' stb. | zürj. *vom* 'mund, maul, öffnung' | voty. *im*, *em* 'mund, mündung' stb. | cser. *an* 'öffnug der türe, des sakes, riss am kleide' stb. | mdM. *ovs*, *ovks* 'das gebiss am zaune' stb. | f. *ovi* 'janua, ostium' stb. | lpN. *vuonjas*, *vuonjas* 'capistrum quo os canum occluditur...' stb. — a finnugor hang **u* (SETÄLÄ : Festschrift til Thomsen 232; GOMBOCZ : NyK. XXXIX, 256—7; EtSz. I, 36; másképp TOIVONEN : FUF. XXVIII, Anz. 250). Vagy a melléknévi igenév: -*ay*, -*ey* > -*au*, -*eü* > -*ou*, -*ëü* (> -*öü*) > -*ó*, -*ö* (vö. 1001/1109 : *σαυται*, *σαυτᾱν* | 1109 : *zamtou* (ÖMolv. 15, 16) | 1211 : *Zämlhou* (Oklsz.) stb. || 1055 : *azah*

1086/XII—XIII. sz. *Qumlououzou* | 1203/1254 : *Baba ozou* (Oklsz.) stb. || 1055 : *meneh* | 1337 : *Vyzzanenew patak* (Oklsz.) stb. — a fgr. alapnyelvi hang **k* vagy **ŋ* (NyH⁷. 84); ezzel szemben a lativusrag : -*ŋ*, -*ŋ* > -*si*, -*ŋi* > -*é* (~ -*á*) [vö. 1055 : *rea*, HB. *mige* stb.] a finnugor hang **k* (vö. BÁRCZI : MNy. LXIII, 44). * Török jövevényszavainkban szintén mutatkozik ilyen kettős megfelelés, pl. N. *kákó* ~ *káka* ~ N. *káké* (< **qaqiŋ*); *disznó* (< **jisnay*), *ünő* (< **ināŋ*), *gyűrű* (< **jürüŋ*), *köziŋ* (< **kösāŋ*) stb. ~ *csipa* (< *čapaŋ*), *dara* (< **dariŋ*), *eke* (< **ākāŋ*) stb. (GOMBOCZ : Honfoglalás előtti török jövevényszavaink ; BTLw.).¹⁰ — E jelenségek egyikénél-másikánál, mint pl. a *cs~gy* (< fgr. **ñts*), az -*u*, -*ü* ~ -*g* (< fgr. **ŋ*), az -*u*, -*ü* ~ -*i* (< ősmagyar -**ŋ*), a nyelvjárási megoszlás látszik a legvalószínűbb magyarázatnak. — Nyomatékosan lépett előtérbe a finnugor **s*- kettős magyar, *s*- (= *cs*-) ~ *sz*- megfelelésének nyelvjárási elkülönüléssel történő magyarázata. GOMBOCZ mutatott rá először, hogy ilyen megfelelések, mint *sün*, *sül* ~ *szül*, *szől*, *szőgy* (MTsz.) ; *sövény* ~ *sző* ; *sömör* ~ *szem*, *szemölcs* ; *sörény* ~ *szőr* ; *sor* ~ *szer* (mindezekben finnugor **s*-), továbbá az ismeretlen eredetű *senyved* ~ *szenved* ; *sunyi*, *sunyáta* (MTsz.) ~ *szuny*, *szunyáta*, *szunyi* (MTsz.), végül *süly*, *csomó*, *csünik*, szemben a szokásos *száz*, *szem*, *szarv* stb. (NyH.⁷) fejleményekkel legvalószínűbben eltérő nyelvjárási fejlődésben lelik magyarázatukat (MNy. XX, 62 ; XXI, 129). Ezt a feltevést elfogadta MELICH (MNy. XXI, 52), sőt idevont más helyzetben lévő *s* ~ *sz* megfeleléseket is, így *jóság* ~ *jőszág*, *uraság* ~ *ország* (a -*ság*, -*ség* képző azonban még a XIV—XV. században is szerepel külön, nem illeszkedő szóként (GOMBOCZ : Berzeviczy Eml. 39), azért e példák ugyancsak szókezdő hangra vonatkoznak), *csendes*, *kopasz*, *száraz* ~ *tilos*, *avas*, *teljes*,¹¹ úgyszintén HORGER, ki GOMBOCZ példáit meg is szerezte eggyel : a székely *sarval* l. 'gyalul (káposztát)', 2. 'rézsütösen összeilleszt (két deszkát)' ~ *szalval*, *szalul* (MNy. XXII, 208), MÉSZÖLY (MNy. XXXII, 170),¹² BENEDEK ANDRÁS (MNy. XXXII, 120) stb. E feltevés valószínű. Regresszióról, visszaütésről, mint pl. a finnugor **k*- esetében, itt nem igen lehet szó, szórványos változás, aminők pl. a zöngésülés fiatalabb esetei (*dúr*, *bogácsa* stb.), szintén nem valószínű, hanem elsősorban egy hang kétirányú fejlődésére gondolhatunk, ami legvalószínűbben más-más területen, illetőleg nomád népről lévén szó, egymástól valamiképen elkülönült nyelvi közösségekben mehetett végbe. Még inkább megerősítené ezt a felfogást, ha valóban magyar nyelvi jelenséget kellene látnunk a honfoglalás előtti török jövevényszavak *s*-ének kettős, *s*- ~ *sz*- magyar megfelelésében, tehát pl. *szél* (< **šāl* BTLw.), de *sarló* (vö. csuv. *šarla*, BTLw.), amire már GOMBOCZ is gondol (i. h.). Ebben az esetben a két nyelvjárási föloldódását és elkeveredését a honfoglalást nem sokkal megelőző időre kellene tenni.

Ha több-kevesebb joggal föltehetjük is, hogy a magyarság őskorának valamely szakaszában ezeknek a hangfejlődési eltéréseknek nyelvjárási eltérések feleltek meg, azt a kérdést azonban még föl sem vethetjük, hogy egy-egy fejlődésváltozat a magyarság melyik részének nyelvére volt jellemző. Kétségtelen, hogy a honfoglalás és letelepülés idejében e nyelvjárási különbségek, kivéve talán az ősmagyar -*ŋ* kettős, -*u*, -*ü* ~ -*i* megfelelését, már nem állottak fenn a magyar nyelvben, hanem az eredetileg feltehetően csak a nép egy részére korlátozott hangfejlődések már elkeveredtek volt egymással, s csak néhány párhuzamos alak és egymással ellentmondó fejlemény maradt meg belőlük csökevényképen. Legföljebb arra lehet következtetni, hogy az általánossá lett hangfejlődés sarjadt a magyarság zömének nyelvéből, s a csak itt-ott felbukkanó, kivételszerűen ható maradványok egy kisebbség, esetleg egy peremnyelvjárási tulajdonai voltak.¹³ Szóragozástani vagy mondattani saját-

ságokat ősmagyar nyelvjárási elkülönülés alapján még nem próbáltak magyarázni. Bár valószínű, hogy nem egy jelenségnek a nyitja eredeti nyelvjárási különbség, majd ennek megszűnte után előálló alak- vagy szerkezetvegyülés, megfelelő fogódzópontok — adatok — híján itt még egyelőre föltevésekkel is aligha lehet próbálkozni.

3. Ha azonban azok a magyar nyelvjárások, melyekre az említett különbségek egykor jellegzetesek voltak, már rég fölbomlottak volt, mikor a magyarság mai hazájának határán megjelent, kétségtelenül voltak mások, melyek a honfoglaló magyarság anyanyelvét dialektusokra bontották.

Régi magyar nyelvünk történetén kitapinthatóan két nagy fejlődési tendencia vonul át. Az egyik a labializálódás, melynek folyamán *i*-ből *u*, *i*-ből *ü*, *a*-ból *ä* lett; a másik a nyíltabbá válás, tehát *i* > *ē*, *ē* > *e*, *u* > *o*, *o* > *ā*, majd *ü* > *ö*. E jelenségnek kétségtelenül nyelvjárási háttere van (LOSONCZI: NyK. XLIV, 379, 405, XLV, 45, 247 kk.; Nyr. XLVII, 19, 121; MELICH: MNy. XXI, 52; GOMBOCZ: ÖM. II, 74; BÁRCZI: MNy. XL, 318). Hogy melyik tendencia működése milyen időben kezdődött, azt nehéz megmondani. A különféle magánhangzók labializációja nem egy időben indul, nem egyforma területen árad szét és nem egyforma mértékben illeti a különböző helyzetben lévő magánhangzót. Úgy látszik a szóvégi helyzetben lévő *-i* korán válik *-u*-vá (Konstantinosnál sokkal több a szóvégi *-u*, mint a szóvégi *-ü*), s ez a változás igen nagy mértékben elterjed (a tihanyi alapítólevélben (1055) 16 esetben van szóvégi *-u* és csak ötször szóvégi *-i* mélyhangú szóban, későbbi forrásokban ez az arány még kedvezőbb lesz az *u*-ra), viszont a szó belsejébe az *-i* labializációja kisebb mértékben hatol be, mint az *i*-é, legalább is a török jövevényszavainkból levonható következtetések alapján. Valószínűleg a szóvégi magánhangzók sorvadásával van kapcsolatban ez a változás (akárcsak az *-i* > *-ü*), s elterjedését megkönnyíthette az a körülmény, hogy esetleg a magyarban voltak már *-u*-ra végződő szavak (pl. amelyeknek finnugor tövégi magánhangzójuk *-u* volt). Az *-i* > *-u* palatális párját, az *-i* > *-ü* változást GOMBOCZ ugyancsak a honfoglalás előtti időkre teszi, de a török jövevényszavak főrétegének átvétele utánra (MNy. XVI, 115; ÖM. II, 72). Ez utóbbi vélemény nem valószínű. Az *-i* > *-ü* változás ugyanis LOSONCZI jól felépített elmélete szerint ugyancsak a szóvégi rövid *-i*-ken kezdődött e hangoknak labializációval is járó sorvadása során, innen ment át a tőszótagra (NyK. XLIV, 405; vö. még MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 295; KOVÁCS M. Nyr. XXXVII, 417; HORGER: Népünk és Nyelvünk V, 105 stb.). Ámde Konstantinos magyar szórványaiban a szó belsejében is találkozunk *ü*-vel, török jövevényszavainkban pedig az esetek nagyobb részében a labiális palatális magánhangzónak ma is ilyen labiális palatális magánhangzó felel meg a magyarban, ami meglepő volna, ha — *ü*, *ö* GOMBOCZ nézete szerint nem lévén még ekkor a magyarban — ezeket mind *i*-vel meg *ē*-vel vettük volna át. Ellenkezőleg a török *i*-nek ma igen gyakran *ü*, *ö* felel meg a magyarban, ami arra mutat, hogy török jövevényszavaink jó része erősen labializáló nyelvjárásban honosodott meg először. Török eredetű szavainkban kétségtelenül nagyobb számba kerülhet a labiális magánhangzó, mint az e változás szempontjából számba kerülhető finnugorokban. Végso elemzésben mindez úgy magyarázható, hogy a török hatás idején a magyarság egy része már ejtett *ü*-t (s e nyelvjárásban az *ü*-k még sokáig szaporodtak), az ide átkerült török szavak *ü*-je tehát megmaradhatott, *ö*-je helyébe is *ü* léphetett, más része azonban e hangot még nem ismerte, hanem az *ü*-t *i*-vel, az *ö*-t *ē*-vel helyettesítette. A tőszótagbéli palatális *i* labializációja sokkal nagyobb méretűvé bontakozott ki, mint

a veláris *i*-é. Legfiatalabb jelenségnek látszik az *ā* > *ā̃*, melynek első nyomai a XI. században jelentkeznek (másképp LAZICZIUS, Egy nagy pör felújítása: MNyTK. LXV; de vö. BÁRCZI: MNy. XI, 315 kk.), bár néhány peremnyelvjárást kivéve általánossá vált. Részt vett a labializációban, úgy látszik, szűkebb körben az *ā* (> *ā̃*) is, ez azonban nem tudott lábra kapni s éppen azoknak a peremnyelvjárásoknak egy részében mutatkozik ma, ahol az eredeti *ā* megmaradt.

A nyíltabbá válás kezdetét szintén nehéz meghatározni. HORGER nem meggyőző érvek alapján a labializációnál régiebbnek tartotta (MNy. VIII, 455), SZINNYEI egyes megnyilvánulásait (szóvégi *-ē* > *-e*) tartja igen réginek (NyK. XI.III, 123), míg GOMBOCZ a nyíltabbá válást jóval későbbre, egyes esetekben az Árpád-kor végére teszi (ÖM. II, 70, 72, 76, 77, 80). Kétségtelen hogy az egyes magánhangzók nyíltabbá válása nem történik egy időben, területük egymást nem fedi. Egyes esetekben a folyamat esetleg már a honfoglalás előtt megindult, vö. pl. Konstantinosnál *Λεβεδιάς* a vele azonos tövű *Λιουβτιχα(ς)*-szal szemben (GYÓNI, A magyar nyelv görög feljegyzéses szóványemlékei 78—82), vagy *ἀτελ(κοῦζον)*. *ἐτέλ(χαί κοῦζοῦ)*, mely a török *ātil* átvétele (LOSONCZI: Szent István Eml. II, 593), másokban (mint *ū* > *ö*) jóval későbbi, esetleg (*ē* > *e*) nagyon kései (SIMONYI: Nyr. XVI, 358; másképp LOSONCZI: Nytud. Ért. I, 4). A nyíltabbá válás keletkezésének és kiterjedésének módja homályos (megfejtési kísérlete LOSONCZI: Nytud. Ért. I, 8).

Bár feltehető, hogy az egyes magánhangzók labializálódása egymással összefügg, és ha nem is egyszerre, de nagyjában azonos vagy egymáshoz közel álló gócpontból indulhatott ki, s hasonlóképpen a nyíltabbá válás egyes esetei is egy nagyobb tendencia részletjelenségeinek foghatók föl, az elénk táruól, igaz, hogy viszonylag kései — Árpád-kori — adatokban tükröződő kép egyáltalában nem azt mutatja, hogy a magyarság egy része következetesen labializált, egy másik része pedig az egész vonalon nyíltabbá fejlesztette magánhangzóit (egy harmadik esetleg megőrizte volna az eredeti állapotot), hanem az egymásba szövődés bonyolult kúszaságát, a két tendencia nagyfokú keveredését tapasztaljuk. E kúszaság ellenére is világosan kitűnik azonban, hogy a labializáció foka, elterjedtsége nem volt mindenütt egyforma, sőt a különbségek elég nagyok voltak. Annál inkább nyelvjárási eltérést kell felvennünk eredeti helyzetűl. A szóvégi, majd a szóbelseji *i*, *i* hangok labializációja eredetileg nyilván csak a nyelvközösség egy kisebb részére szorítkozott, majd innen terjedt el — egyelőre fel nem deríthető úton — szélesebb körben, a honfoglalás táján meginduló nyíltabbá válás viszont nyilván olyan nyelvközösségben keletkezett és érvényesült eleinte viszonylag a legteljesebb mértékben, hol az *i* még nem vált *ū*-vé, az *i* pedig *u*-vá. Mindenesetre, tekintettel arra, hogy a különféle hangok labializációja és nyíltabbá válása nem esik sem időrendi, sem földrajzi szempontból egybe, az egyik hang fejlődéstörténetéből levont következtetéseket nem szabad minden külön bizonyítás nélkül egy másik hang történetére alkalmazni. Minthogy az *i* fejlődéstörténetében állapítható meg legjobban ez a kettős irányú fejlődés, azaz az *i* történetét ismerjük legjobban, rendesen ősmagyar-ómagyar *i*-zö, később ebből keletkezett *ē*-zö, másrészt *ū*-zö, majd az *ū*-s területen is elharapódzott nyíltabbá válással *ö*-zö nyelvjárásokról szoktunk beszélni.

Ha ez az eredeti nyelvjárási megosztódás elég világosan tárul is elénk, annál nehezebb annak az eldöntése, hogy a honfoglaló magyarság melyik része volt *i*-zö (*ē*-zö) és melyik *ū*-zö. Feltehető, hogy a laza törzsszövetségi

szervezetben élő félnomád magyarságban a nyelvjárási elkülönülés nem területi viszonyokkal függött össze, mint az állandóan letelepült népeknél megszoktuk, hanem a törzsi szervezettel (a politikai, közigazgatási stb. határok a letelepült népeknél is jelentős tényezők a nyelvjárási megoszlásnak), vagyis egyes törzsek beszélhették az egyik, mások a másik nyelvjárást.¹⁴ Vizsgáljuk meg mármost ebből a szempontból Konstantinos Porphyrogenetos magyar szórványait.

4. A törzsneveket véve elő, ügylátszik, a Kürtgyarmat törzs *ü-ző* volt (*κουρτογερμάτου*).¹⁵ Semmit sem lehet megállapítani a *γενάχ* törzsről, a *γ* (*χ*) után ugyanis a szóvéghangzó igen korán, jóval a honfoglalás előtt eltűnt. A *ταριάνου*, ha elfogadjuk GYÓNI okfejtését (i. m. 129), szintén véghangzó nélkül volt. GYÓNI szerint ugyanis «szóvégi magánhangzó feltételezésére (= feltevésére) sem az eredeti török szó, sem szórványunk hangsúlyozása, sem a régi magyar alakok nem szolgáltatnak okot». Ámde ez az okfejtés nem egészen meggyőző. Ha a szó átvételekőr általában volt a magyarban *-n* után szóvégi rövid hangzó, a török szó is beilleszkedett a magyar rendszerbe és a végére rövid magánhangzó került (vö. pl. Anon. *tosu, ecilburgu*), amely Konstantinos idején még meg lehetett. A régi magyar adatok sem döntők, addig már eltűnhetett a szóvégi hang. Az a feltevés, hogy a hangsúlyt jelző ékezet az utolsó kiejtett magánhangzóra került, nem olyan szilárd kritérium, melyre minden esetben építeni lehet, hiszen pl. maga GYÓNI érvel úgy, hogy a *νέκη, μεγέρη; κουρτογερμάτου* véghangzója, bár nem ékezett, kiejtett hang volt (i. m. 96, 90, 71). Ha tehát szavunkat *tárjanu*-nak vagy *tárján*^u-nak olvassuk, azt kell gondolnunk, hogy a Tarján törzsben is volt legalább bizonyos fokú labializáció (*i* → *u*), a többi négy törzs: *νέκη, μεγέρη, κασή, καρή* pedig illabialis ejtésű, *i-ző* nyelvjárást beszélt volna.¹⁶

Kétségtelen, hogy az ilyen következtetések ingatagok. Nem tudjuk, kitől szerezte Konstantinos a magyarokra vonatkozó értesüléseit, valószínű azonban, hogy valamennyi törzsnévről ugyanaz az ember tájékoztatta, azaz az író *Nyék, Megyer* stb. nevét nem mástól hallotta, mint *Kürtgyarmatét*. Hogy ez a magyar milyen nyelvjárást beszélt, azt nem lehet eldönteni, az *ü-t* mindenestre ki tudta ejteni, de maga nagyon *ü-ző* aligha lehetett, ha számba vesszük a sok szóvégi *-i-t*. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy a törzsneveket olyan alakban közölte, ahogyan maguk a törzsek ejtették őket.¹⁷

Egy ellenőrzési lehetőség kínálkozik. Eddigi föltevésünk szerint ugyanis a Megyer törzs tehát nem labializáló, hanem *i-ző* vagy *ē-ző* nyelvjárást beszélt. Már pedig Konstantinos felsorolja a Megyer-törzsbeli Árpád-nemzetség több tagjának a nevét. E névsor annyira pontos tájékozottságra vall, hogy általában árpádházi *Termacsbus* látják azt, aki a görög szerző a magyar uralkodó család viszonyairól ilyen alapos értesülésekkel látta el. (HÓMAN—SZEKFÜ, MTört. I¹, 144). Ez esetben tehát egy hitelesen Megyer-törzsbeli magyar ember kiejtését tükröznék vissza e nevek. Közülük *faličēi* (vagy *faličēi, faličēi, faličēi*), *tāšēi* (*-i, -ē, -ē*), *fali* (*-i, -ē, -ē*), *ārpādi* (*-i, -ē, -ē*), *ālmučēi* (*-i, -ē, -ē*), *teveli* (*-ē*), *levedi* (*-ē*)? — s ehhez talán hozzá vehetjük még Georgios Monachos folytatójának *kusāni* (*-i, -ē, -ē*) alakját — (azaz *φαλίτζιν; τασης; φαλῆς; ἀρπαδῆς; ἀλμοῦτζης; τεβέλῆ; Λεβεδιάς; κονσάνη*) vág ahhoz, amire a Megyeri törzsnév alapján következtettünk. (GYÓNI ezek közül *faličē*, *ālmučē*, *tevel* és *kusān* neveket így, szóvégi magánhangzó nélkül olvassa.) Lehet, hogy a labializáció itt sem volt ismeretlen, erre mutatna a *tārkačū* (*-u*) és *termāčū* (*-u*) — *ταρκατ-ζούς; τερματζούς* — név, ha ugyan az *-u* nem etimológikus. Mindezek alapján tehát valószínűnek kell tartanunk, hogy a Megyer törzs nem *ü-ző* nyelvjárást

beszélt. A megvizsgált görög szórványokban azonban legfölbjebb a szóvégi (sorvadó) *i* \rightarrow *u* változásra található e törzsben kétes utalás.

Fölmerülhet azonban az az ellenvetés, hogy a véghangzók alakulása Konstantinos gyér szórványaiban nem nyelvjárási különbség jele, hanem egyszerűen a megelőző mássalhangzótól függ. Kétségtelen ugyanis, s erre már JAKUBOVICH is célzott (MNy. XX, 20), hogy a szóvégi magánhangzó történetében a megelőző mássalhangzónak döntő szerepe van, bár e szerep részletei nincsenek tisztázva. Ha azonban egymás mellé állítjuk a *véκη* és a *κουρον*-alakokat, e feltevés valószínűtlenné válik. A TihAl.-ben pl. *k* után már mindig *ü*-t (*-ü*-t) találunk: *turku*, *feku*, *kereku*, *kerekv*, ellenben *cuesti*, *fegifti* (BÁRCZI: MNy. XX. 324, 327); éppígy 1083—1095: *Ruohti* és *ruohti* (MNy. XX, 10) | 1086/XII—XIII. sz.: *Chigisti*, *Biristi*, *Munosti*, *Coluzti*, *Ezti*, *Osti*, de *Seecu*, *Gurcu*, *Erecu*, *Gneucu*, *Scumoku* (ÁUO. I, 31 kk.) | 1138/1329: *Cucti*, *Janusti*, *Cecti*, *Sulucti* stb., de *Bucicu*, *Ceucu*, *Hercu*, *Dumku* (OMOl. 29 kk.). Igaz, hogy ezekben az esetekben rendszeren a *-ti* képzőről van szó, ez azonban a fonetikai helyzeten nem változtat.

Természetesen messzehatoló következtetéseket nem szabad e megfontolásokból levonni. De talán a megfelelő óvatosság határán nem megyünk túl, ha eredményeinket így szövegezzük: a Tarján és a Jenő törzs nyelvjárásáról semmit sem állapíthatunk meg, a Kürtgyarmat, úgylátszik, nagyobb mértékben volt labializáló, legalább is *ü*-zó, mint a többi, a Megyer törzsből való személynevek és a törzsnév azt a feltevést engedik meg, hogy e törzs nyelvjárása inkább *i*-zó (azaz Konstantinos egyes személynévi adatai alapján talán már *ē*-zó) volt, s az *i*-zés látszik valószínűnek a Nyék, a Kér és a Kesző törzsben is. Túlzás volna azonban azt állítani, hogy *ü*-zés a Kürtgyarmaton kívül teljesen ismeretlen volt, hiszen akkor *Etelköz* (*ἐτέλ και κονζού, ἀτελκονζου*) nevét Konstantinos csak Kürtgyarmatbeli embertől hallhatta, amire semmi bizonyíték sincs, s tekintve Konstantinos árpádházi összeköttetéseit, ez a kizárólagosság nem is valószínű. Alkalmasint a honfoglalás táján az *ü*-zés már terjedőben volt. Valószínű, hogy kiindulópontja Kürtgyarmat nyelvjárásában keresendő, ahol úgylátszik, a legnagyobb mértékben haladt előre.

Bármilyen tág lehetőségeket engednek is meg e következtetések, mögöttük rögtön fölbukkan az a kérdés, hogyan helyezkedtek el ezek a törzsek és velük együtt nyelvjárásaik a honfoglalás után, a letelepüléskor, milyen tehát az akkori nyelvjárásterületek viszonya a maiakhoz. Ennek vizsgálatából esetleg újabb támaszpontot remélhetünk. Kútfoink azonban sajnos nem mondják meg, melyik vezér melyik törzs élén állt, s így bár tájékoztatásuk alapján eléggé megbízható képet alkothatunk magunknak az egyes vezérek hadának földfoglalásáról, ismert törzsneveinket ezen az alapon nem tudjuk elhelyezni. Csupán törzsneveinkből alakult helyneveink alapján következtethetünk a törzsek lakóhelyére. Ahol ugyanis egy törzsnévből alakult helynév van, ott *nem* volt a had eredeti szálláshelye, tehát pl. *Nyék* község csak olyan területen keletkezhetett kirajzás vagy település útján, ahol a Nyékbeliek nem voltak őstelepeseek, ellenkező esetben ugyanis miért nevezték volna őket nyékieknek, ha a környéken mindenki az volt (KARÁCSONY JÁNOS, A magyar nemzet honalapítása 896—997. 17). A kútfők, néprajzi megfontolások és a számbavehető helynévanyag alapján megpróbálták az egyes Konstantinosból ismert törzsek elhelyezkedését megállapítani. E kísérletek közül kétségtelenül a legfigyelemreméltóbb MOÓR ELEMÉR feltevéssorozata (i. m. 13, 17, a többi kísérlet irodalmát l. uo.).

Nagy mértékben megbízható fogódzó Árpád nemzetségének a Megyer

törzsbe való tartozása (HÓMAN, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése : A M. Nyelvt. Kézik. I/7, 22). E törzs HÓMAN szerint (i. m. 41) Fejér, Tolna, Veszprém, továbbá a későbbi Pest megye, a Balaton déli partja, a Bodrog vidéke és a Tisza középső folyása táját űlte meg, míg Moór nyomós érvekkel ebből kirekesztendőnek véli Somogyot és részletesebb indokolás nélkül a Tisza-Bodrog vidéket (i. m. 12). E területen *Tétény* község neve pl. nem *ü-ző*, hanem illabiális *i-ző* vagy pontosabban *ē-ző* nyelvjárás uralmát igazolja (vö. az erősen *ü-ző* Anonymusnál *Tuhutum*), viszont *Üllő* a labializálódás lassú terjedésére ad bizonyítékot, mert a községnek még a XV. században *Illeu* a szokásos alakja (GOMBOCZ : MNy. XI, 436) s ez török *jelek*-re (Konst. *ielex*) megy vissza (LIGETI : MNy. XXII, 80 ; PAIS : MNy. XXVII, 243). E személynév egyesek szerint azonos Anon. *Hulec*-jével (HÓMAN : Turul XXX, 94 ; PAIS, Magyar Anonymus 120 ; Scriptores I, 74), de ez esetben is csak arról volna szó, hogy az erősen *ü-ző* Anonymus e személynévet saját nyelvjárása szerint ejti ki.¹⁸ A Megyer törzs megszállotta terület nagyjában ma is *ē-ző*, bár természetesen labializált formák nagy számmal hatoltak be ide is, mint úgy szólván minden nem *ö-ző* nyelvjárásba.

A Kürt törzsre, melyet külön választ a Gyarmattól, Moór azt bizonyítja, hogy ez a Dráva-torkolat tájékán települt le (i. m. 20—21). Ez természetesen annyit jelent, hogy a törzs szállása a Duna másik partjára is áttért.¹⁹ Ez esetben az *ü-zés* központja és kiinduló helye oda esnék, ahova a későbbi adatok szerint és a nyelvjárások mai megoszlása alapján volna tehető. Innen a Duna—Dráva vidékéről — ahol ma is honos — terjedt el aztán az *i* labializációja a Duna—Tisza közére, ahol a kódexek idején általános volt (BALASSA : Ethnogr. IX, 187, 282 ; HORGER, A magyar nyelvjárások 16) és más nyelvjárásokkal összefonódva napjainkig föllelhető, továbbá Szeged tájékára, az alsó Tisza mellékére és Somogy déli részére, ahol köztudomásúlag ma is eleven. Egymástól független megfontolásokon alapuló feltevéseknek ilyen összevágása meg lehetően megnyugtató eredmény.

Egyéb magánhangzók labializációjának történetéről egyelőre még kevesebbet tudunk. Az *á* > *o*-ra a XI. században már van eset, pl. 1001/1109 : *σάνδρον* 1109 : *Scondur* alakkal szemben (stb. l. alább), de e változás idejéről, terjedéséről, helyi elosztásáról bármely feltevés ma még korai volna. Hasonlóan állunk a labializáció más (*i* > *u*) esetével.

Labializációs jelenségnek tekinthetjük a szó végére kerülő ősmagyar (és részben ómagyar) *-γ*-nek (és *-χ*-nak?) *-u*, *-ü*-re való változását is. Ennek a félhangzónak, mint láttuk, *i* megfelelője is van (LOSONCZI : NyK. XLV, 255). E fejlődés legalább is a honfoglalás idejétájára nyúlik vissza. Az *ü* más helyzetben már Konstantinosnál fölbukkan : *Λιούντινα(ς)* (szemben *γενὰχ*., *ielex*, *ielex* és 1001/1109 : *σαμτὰν*, *σάμταγ* alakokkal), ebben azonban az *ü* etimológiai előzménye bizonytalan (vö. GOMBOCZ : MNy. XII, 309 ; XIII, 237 ; GYÖRKE : NyK. LI, 58 ; NYH.⁷ 151), de számos példa van rá a TihAl.-ben : *munorau*, *monarau*, *gīnau*, *feu*, *ferieu*, ugyanakkor azonban még találkozzunk a *-γ*-vel is : *azah*, *meneh*, *oh*-. A későbbi forrásokban a kettőshangzós alakok általánosak, de még sokáig fordul elő szórványosan a *-γ* is : pl. XI. század : *joccedeth* (NyK. XXXIV ; 144) | 1211 : *Elleh*, *Fedeh*, *Quereh* ~ *Quereu*, *Kereu*, (OklSz.) | VárReg. : *Bulsuh* (MNy. IX, 326), *Eruhud* (MNy. X, 178), *Fedeh* (NyK. XLIV, 366), *Genuruch* (MNy. XVIII, 164), *Lopuch* (NyK. XLIV, 339) | LeuvGl : *scukscerech* (ÓMolv. 131), stb. stb.), ami arra mutat, hogy a megtelepedés első századai a teljes változást megelőző ingadozás ideje voltak. Viszont a *-γ* > *i* változás megindulása, úgy látszik, jóval régebbi időre

nyúlik vissza, mert 1055-ben már a *rea* lativusi alakot találjuk, tehát az $*-s\gamma = *-ei = -é = -á$ változás utolsó fázisát. Hogy azonban a $-\gamma$ -nek kettős feloldódása elevenen ható tendencia lehetett a letelepülés után is, arra az is mutat, hogy az idegen nyelvből a magyarba kerülő szóvégi $-x$ (esetleg $-\gamma$ -n keresztül?) ugyancsak kettős, $-ü \sim -i$ fejlődést mutat, pl. ném. *Emrich* \rightarrow *Imre* \sim *Emrő*, *Imrő*, szl. *čech* \rightarrow *Csej*, *Csé*, *Cse* \sim *Cseü*, *Cső* stb. (MELICH: NyK. XLIV, 354, 356).

Hogy a honfoglalást követő időben hogyan oszolhatott meg területileg az $-u$, $-ü$ és az $-i$, azt vajmi nehéz megmondani. Tudjuk, hogy a magyar törzsnevekből keletkezett helységnevek az 1000. évnél aligha sokkal fiatalabbak, mert a törzsi szervezet tudata Szent István korában már elhalványult (MELICH HonfMagy. 342, 359; KNEZSA: AECO. IV, 248), az ilyen helynevek hangalakjából levont esetleges következtetések — bizonyos határok között — tehát érvényesek lennének a honfoglalást közvetlenül követő időkre. Két olyan törzsnevünk van, melyben a $-\gamma$ fejlődését megfigyelhetjük: a Jenő (Konst. *γενάx*) és a Keszi, mely minden kétséget kizárólag nem a Konstantinos féle *κασι* utóda, hanem egy képzős **kesey* alakra megy vissza (MELICH, HonfMagy. 359; NÉMETH GYULA, HonfMKial. 268; PAIS, MNy. XXVI, 298); ezt az alakot látjuk a 1171: *keſceh* adatban (JAKUBOVICH: MNy. XVIII, 164). Az országban 25 *Jenő* (*Jene*) és 40 *Keszi*, *Kesző*, *Keszű* ismeretes (KNEZSA, AECO. IV, 380, 383). Ámde az adatokból eléink táruló kép zavaros és többféle értelmezést enged meg. Ma a *keszei* típus (*Keszi*) túlnyomó, mindössze négy *keszei* típusú (*Kesző*, *Keszű*) alak található Kolozs, Baranya, Somogy és Vas megyében. A régi adatokban azonban fordítva áll a dolog, a mai *keszei* típus helyett legtöbbször a *keszei* típus változatait találjuk. Rendszeren a XIV—XV. században lép a *Kesző*, *Keszű* helyébe a *Keszi*, pl. a zalamegyei *Gyulakeszi*, 1182—4: *Kescew* | 1255: *Kezw* | 1274: *Kezu* | XIII. sz. vége: *Kezev* | 1315: *Kezu*, *Chumbkezu* | 1340: *Felkezeu* | 1343: *Kezeu* s ettől kezdve 1378: *Chumbkezy* | 1378: *Kezy* | 1394: *Kezy* | 1400: *Thapolchakezy* | 1415: *Felkezy* | 1420: *Chomkezy* | 1482: *Fewlse Kezy* (KNEZSA i. h.; CSÁNKI III, 71), E példa nyújtotta kép a legáltalánosabb, alig itt-ott látható némi ingadozás, ellenkezője pedig egészen kivételes, pl. a nógrádmegyei *Karancskeszi* 1227-ben *Keze* alakban jelentkezik, azután 1368: *Kezu* | 1423: *Kyskezew*, de közben 1390/1406: *Kezey* (KNEZSA i. h.; CSÁNKI I, 101), ma azonban végleg *-keszi* az alak.

E jelenség legegyszerűbb magyarázatául az a föltevés kínálkozik, hogy a kérdéses területeken (Nyitra, Komárom, Bars, Hont, Gömör, Borsod, Pest, Fejér, Veszprém, Zala, Somogy, Tolna megye) $-ei > -ei$ változás történt. Ámde ennek ellentmond az a körülmény, hogy egyéb adatok eddig nem erősítik meg e változásnak ilyen nagy területen való végbemenetét. Pl. a pestmegyei *Keszik* közelében mind máig két *Jenő* község található, ezek közül az egyik 1282-től változatlanul az $-ü$ -s típust képviseli, sőt valamennyi *Jenő* törzsnévből keletkezett helynév között csupán egyen (*Jenye* pusztá, Tolna megye) tapasztalható hasonló változás. Hogy a *Keszei* \rightarrow *Keszi* átalakulás képzőcserében leli-e magyarázatát (bár meglepő volna oly távoli vidékeken egyöntetűen jelentkező ilyen képzőcsere), vagy a *Keszi* törzs nyelvjárása és a környező vidék nyelvjárása között előállt keveredés a dolog nyitja, azt csak e vidékek egész rendelkezésünkre álló helynévanyagának gondos vizsgálata döntheti el. Régen (XIII. század) és most változatlanul $-ei$, $-e$, $-i$ -féle szóvéget csak néhány peremvidéken találunk, így Bars (?), déli Bihar, valamint Arad és Bács megyében (nem számítva olyan községeket, amelyekre csak a XIV. századtól vannak adatok, ebben az időben ugyanis a csere már

másutt is megtörtént). Azonban ezektől a helységekől nem nagy távolságban akad egy-egy állandóan *Jeneű* típusú alak, s ez nem engedi meg, hogy a *Keszei* típusból nagyobb terület nyelvére következtetéseket vonjunk le. Bonyolítja a helyzetet, hogy a rendelkezésre álló *Keszei* típusú adatok sem régebbiek a XIII. századnál, s legrégibb *-eű*-s adatunk is csak a XII. század elejéig visz vissza. Kérdés, mennyiben lehet ezekből a X—XI. századi állapotokra következtetni. A zavaros helyzetre többféle magyarázat kísérelhető meg. A legvalószínűbbnek egyelőre az látszik, hogy a *Keszi* törzs nyelvében az *-ey*-ből *-ei*, a Jenő törzsében *-eű* lett. Az a környezet azonban, ahová ezek a kirajzások kerültek, s amelyeknek népe voltaképen nevüket adta, általában talán néhány peremvidéket, déli Bácskát, Arad megye egy részét kivéve, *-eű*-t fejlesztettek. A régi adatok a környék nyelvét tükrözik vissza, idővel azonban sok esetben maguknak a telepéseknek nyelvében szokásos alakváltozat kerekedett fölül. Ebből az következnék, hogy az általánosabb fejlődés a *-y > -u*, *-ű* volt s ez a legtöbb helyen hamarosan visszaszorította a régebbi keletkezésű *-i*-t, ott, ahol az még nem olvadt bele fölismerhetetlenül a megelőző tövégi magánhangzóba. Az ország legbelsejére, ahol ilyen kirajzó települések nem voltak, egyelőre nincs fogódzónk; általános vélemény szerint a Duna—Tisza-köz pl., mint alkalmatlan terület (ez nyilván Bácskára nem illik rá), lakatlan maradt, annyi valószínű, hogy lakossága gyérebb volt.²⁰ Azonban, tekintettel arra, hogy a *Keszi* és a *Jenő* helynevek szinte teljesen körülölelik ezt a belső magot, feltehető, hogy a belőlük a környék nyelvére levont következtetés emerre is érvényes, ha ellenkező bizonyíték nem akad. Ámde, ha ez a megállapítás helyes, még mindig nagyon kérdéses, milyen mértékben alkalmazható X—XI. századi viszonyokra, azaz adatainknál vagy 300 évvel korábbi időre. Lehetséges, hogy az *-ei* területe nagyobb volt régebben s a XIII. századig összezsugorodott az *-u*, *-ű* terjedésével, ezt azonban adatokon igazolni nem tudjuk. Magának a *Keszi* és a *Jenő* törzsnek eredeti elhelyezkedését nem ismerjük. Első pillanatra az látszik valószínűnek, hogy a *Keszi* törzs legsűrűbb kirajzását az eredeti szállásterületéhez közel eső vidékre bocsátotta, ez esetben a törzset a Fertőnél és a Szigetköz, Rábaköz táján kellene keresnünk. Moórnak jól átgondolt föltevése azonban a Maros—Temes—Tisza szögletébe helyezi. Érdekes, hogy éppen e terület közelében találjuk a régi *keszei* típusú formákat, úgy látszik tehát, hogy a nyelvterület déli, délkeleti részére az *-ei* fejlődés volt jellemző.²¹

5. A másik fontos jelenség, melynek gyökerei a honfoglalás tájára vagy még régebbre nyúlnak vissza, a nyíltabbá válás. Konstantinos *Λεβεδιάς*-a és *ἐτέλ*-, *ἀτελ*-je (l. fentebb) arra mutat, hogy e jelenség, legalábbis egyes hangok történetében, régi. A területi megoszlás kérdése itt is nagy nehézséget okoz, de úgy látszik, hogy az *i > ē* változás az ország szívében helyet foglaló Megyer törzs nyelvében a honfoglalást követő időkben már nem volt ismeretlen, bár sajnos, döntő bizonyítékunk nincs rá. Talán erre mutat a már említett *Λεβεδιάς*, e vajdának azonban Megyer-törzsbeli voltát semmi sem bizonyítja, legföljebb az tehető fel, hogy már az ő idejében is, mint legtekintélyesebb törzs, a Megyer adott uralkodót a magyarságnak. Már *ē*-zés jelentkezhetik az *ἐζέλεχ* személynévben,²² melynek jelentése 'izelő' (NÉMETH GYULA, HonfMkial. 286; GYÓNI i. m. 49),²³ továbbá talán a *τεβέλη*-ben is, ennek ugyanis egy 1086-ból datált oklevélben, melyet meglehetősen közelkorú hamisítványnak tartanak (SZENTPÉTERY, Regesta I, 9) *Tuel* alakváltozata fordul elő egy helynévben (JAKUBOVICH: MNy. XX, 15; NÉMETH, HonfMkial. 319). Ha ez nem íráshiba **Teuel* helyett, az *u* csak *ű*-nek olvasható, ez viszont

egy régebbi *i*-re mehet vissza. Ezzel MIKOSNAK amúgysem valószínű etimológiája (MNY. XXXI, 296) természetesen elesnék. Másrészt a *Λιούβρινα*(ς) alak arra mutat, hogy az *i* > *ē* itt sem volt általános. Ezeknek az egyáltalában nem perdöntő adatoknak az alapján merőben munkahipotézisként feltehetjük, hogy az *i* > *ē* változás az ország közepetájáról terjedt a peremvidékek felé. Ugyanakkor, amikor így a Megyer törzsben némi alappal beszélhetünk az *ē*-zés nyomairól, KONSTANTINOS még *κρίσος* (= m. *kriš*) és *τιμήςης* (= m. *timiš*) folyókról szól (MELICH, HonfM. 22—25, 52—63; GYÓNI i. m. 75—76. 134—35, egyéb irod. uo.), viszont a XII. századtól magyar, szerb, görög stb. forrásokban már *temiš*, *temüš*-féle alakokat találunk (MELICH: NyK. XXXIX, 25; GYÓNI i. m. 131), ami arra mutat, hogy a nyíltabbálás ekkor már e folyó vidékére is elterjedt. Későbbi nyelvmemlékeink, már amennyire vallatóra tudjuk őket fogni, e munkafeltevésnek nem mondanak ellent, sőt inkább támogatják azzal, hogy erőszak nélkül hozzáillenek (l. alább).

Egyéb magánhangzók nyíltabbá válása szintén korán jelentkezik, bár ezek megindulásának időpontjára nincs oly tájékoztató adatunk, mint az *i* > *ē* változására. A XI. században azonban már felbukkan néhány példa, így 1055: *bagat* = szl. *bogatъ*, *monarau* ~ *munorau* (BÁRCZI: MNY. XI, 320). Még korábbi volna az 1001/1109: *παδρογγοῦ*, ha ez valóban *po*-kezdetű szláv szóra megy vissza (PAIS: MNYTK. L, 14); ha *pa*-kezdetű szláv szót teszünk fel, akkor az 1109: *podruc* mutat labilizációra, éppúgy, mint a */condur* (1001/1109: *σάνδρον*).²⁴ Azt, hogy e jelenséget területileg elhatároljuk, egyelőre meg sem kísérelhetjük.

6. A honfoglalás korára, vagy annál is régebbi időre nyúlnak vissza az *i*-zés gyökerei, melynek ma is fontos nyelvjárási megkülönböztető szerepe van. PAIS DEZSŐ egyetemi előadásaiban az *i*-zést kettős eredetből származtatja: 1. az *i* > *ē* változás után beállott nyúlás következtében *i* ~ *ē* megfelelés keletkezett a nyelvterület különféle részei között, így a HB.-beli *ŕcegin* — az *i* eredeti rövidségét bizonyítják ilyen alakok, mint 1138/1329: *Scegun* | 1221: *Zegun* | 1240 kör.: *Scegun* | 1251/1281: *Zegun* | 1252: *Scegun* | 1329: *Zegun* (OklSz.), — *ilezie* (de *elnie*) alakok helyett *i*-ző nyelvjárásterületen később *i*-t találunk, pl. Sylv. UT. 30 b, 42 a, 66 b stb.: *βεγηίν*, 20 b, 26 b, 55 a stb., *il* (TÖRÖK KLÁRA, Sylvester *i* hangjai, kézirat); 2. a régi *i*-s kettőshangzók két irányban fejlődtek: nyíltabbá váltó területen *ē*-vé, zártabb magánhangzós nyelvjárásban *i*-vé. A nyelvjárásközi *i* ~ *ē* váltakozásnak erre a forrására már BALASSA rámutatott (NyK. XXIV, 259 kk.; vö. még SZINNYEI: Berzeviczy Eml. 227). Bár a kérdés bonyolult és számos részlete nincs tisztázva (vö. pl. az *ē* hangokat Sylvesternél), ez a magyarázat kétségtelenül jobban megfelel a tényeknek, mint a nyelvtudományi irodalomban elterjedt megkülönböztetés XVI. század előtti és utáni *ē* között (MELICH: MNY. IX, 344; HORGER: A magyar nyelvjárások 54; FÜR, Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban 5; BIHARI, A magyar *ē* hangok történetéhez 31, és részben LOSONCZI is: Nyr. XLVII, 19).²⁵ Ehhez azonban kétségtelenül hozzá kell számítani még egy harmadik forrást. Úgy látszik, egyes területeken, alkalmasint az eredeti *i* mellett nagyon erősen kitartó nyelvjárásokban, régebbi *ē* helyét is elfoglalhatta *i* (valószínűleg a más, *ē*-ző nyelvjárásokkal fennálló *i* ~ *ē* megfelelés hatására), a beállott nyúlás során ezután ebből nyelvjárásközi *i* ~ *ē* váltakozás kerekedett. NÉMETH GYULA pl. a magyar *bér*, *ér*, *kép*, *késik*, *érdem*, *gyékény* (N. *bír*, *ír*, *kíp*, *kís*-, R. *írdem*, *gyikény*) szavak magánhangzóját török zárt *ē*-ből magyarázza (MNY. XXXVIII, 4 kk.), sőt LIGETI a *bér*, *kép*, *térd* esetében az eredeti török hosszú hang lehetőségét is felveti (MNY. XXXIV, 70).²⁶ Csak tüzetes, turko-

lógiai szempontból lefolytatott vizsgálat mutathatja meg, nem lehet-e ezeknél egyes esetekben az átdő nyelvben *i*-t föltenni. — A későbbi fejlődés során a gyakori nyelvjárásközi *é* ~ *i* megfelelés alapján a köznyelvi és *é*-ző nyelvjárársbeli *é* helyét is *i* foglalhatja el. (Igy magyarázhatók pl. azok az *i*-k, melyek végső elemzésben *e*-re mennek vissza.) Hogy ez a hangcsere még az *é* vagy már az *é* fokon történt, azt mindenegyes esetben külön kell eldönteni. Ma úgy látszik, hogy a többféle *i* területe nagyjában egybeesik. Hogy régebben is így volt-e, nem tudjuk. A TihAI. írója rendszeren *é*-t (esetleg a szó végén már ebből keletkezett *-ë*-t) ejtett: *tue*, *jehe*, *ueize*, *uege* stb., s megelőző *-é*-re mutat a gyakran előforduló *reu* alak; csupán az *eleui*-ben látnánk *i* fejlődést, ha e szót lativusos alaknak tartjuk Mészölyvel (Nyr. XXXVII, 540; MNy. XXII, 86. de ezzel szemben SZINNYEI: XXII, 245). A HB.-ben az alakok erős keveredését látjuk, így *é*: *mige*, *vilagbele*, *testet* stb., ellenben *menyi*, *nugulnabeli*, *neki* stb. Ebből egyelőre korai volna állást foglalni abban a kérdésben, melyik volt a HB. szerzőjének nyelvében az ősi fejlődés és melyik egy más nyelvjárárs reáhatásának eredménye. E jelenség földrajzi megoszlására csak középkori kútfőink alapos vizsgálata deríthet fényt. Lehetséges, mint egyik megoldás, hogy az *é* is az ország közepetájáról terjedt a peremvidékek felé, de a két terjedő jelenség, az *ë* ($\leftarrow i$) és az *é* ($\leftarrow si \sim si$) útja és története nem párhuzamos.²⁷

Összegezve az eddig mondottakat, mai hézagoss ismereteink szerint tehát feltehetjük, hogy a honfoglalást követő letelepülés idején az *ü*-zés sajátos területe a Duna—Dráva-egybefolyás tájéka volt, de tovaterjedése valószínűleg már megindult; a labializáció többi eseteinek területi viszonyaira egyelőre semminémű feltevést nem kockáztathatunk. Az *i* \rightarrow *ë* változás viszont talán (de még ingatabb alapon) a Megyer törzs nyelvére volt jellemző, s ennek szállásterületéről, az ország közepetájáról áramlott szét. A nyíltabbá válás egyéb eseteiről egyelőre semmit sem mondhatunk, bár hamarosan ezek is megindulnak. Ami az *-i*-s kettőshangzók fejlődését illeti, korai volna még az a feltevés, hogy ennek eredményeként *é* ugyancsak az ország belsejében mutatkozik, míg *i* a széleken, nyugaton (és keleten?) honos, bár egyes mozzanatok erre látszanak mutatni. — Ami pedig az ősmagyar *-y*-nek kettős: *i* ~ *u*, *ü* fejlődését illeti, úgy látszik, hogy az *i* egyes esetekben régebbi keletű, a honfoglalást követő századokban azonban visszaszorult. Egyes meg gondolások megengedik azt a feltevést, hogy az *i* (és fejleményei) sokáig kitarottak a Keszi törzs szállásterületén, a Tisza—Maros—Temes-szögben. Mind e feltevések azonban újabb kutatásoktól várható megerősítésre szorulnak.

7. A középkor folyamán a nyelvemlékeinkben feltárolt kép az említett jelenségek, a labializáció és a nyíltabb válás küzsa összefonódását, nyüzsgő harcát mutatja. Ám ahhoz, hogy e harcot, akárcsak fontosabb fázisaiban nyomon kövessük, a jelenségek szétáramlásának útját, helyenként keletkezett vegyülésének mértékét határozottan megállapíthassuk, az elénk táruló bonyolult tarkaságban megbízható rendet teremtsünk, nem érkezett még el az idő. Hiányoznak ehhez az elkerülhetetlenül szükséges előmunkálatok.

Bár ERDÉLYI LAJOS, régi nyelvemlékeink nyelvjárársának szorgalmas és alapos kutatója helyes módszertani elveket is hangoztat, kevésbbé védhetővel elegyesen (NyF. LXXI, 13 kk.) és LOSONCZI is a probléma több oldalát jól látja (Nyr. XLVI, 43; vö. még Nyr. XLV, 397—99), a gyakorlatban rendszeren az történik, hogy egy-egy nyelvemléküink néhány nyelvi sajátosságát egybevetették valamely mai nyelvjárársnak többé-kevésbbé hasonló vonásaival, s ennek alapján igyekeztek meghatározni a nyelvemlék keletkezési helyét. Ez az eljárás nyilvánvalóan helytelen, mert fölteszi, hogy a nyelvjárársok

területe lényegesen nem változott és ugyanarra a területre ugyanazok a nyelvi jelenségek jellemzők ma, mint az Árpádok korában, legfőljebb más fejlődési fokon. Ezt azonban előbb be kellene bizonyítani. Az első századokban a magyarság viszonylag kisebb helyhez kötöttsége, a középkori nagy népmozgalmak, telepítések, háborús események (pl. a tatárjárás), továbbá a nyelvi jelenségek állandó, hatalmas áramlása azonban e bizonyítatlan axióma ellen erős kételeyeket kelt. Egyes esetekben lehet területi kapcsolat mai és árpádkori, sőt honfoglalásidei nyelvjárási jelenségek között, mint ezt pl. az *ő*-zésre vonatkozólag láttuk, ezt azonban esetről-esetre igazolni kell. A helyes eljárás csak az lehet, hogy egy-egy nyelvmélek nyelvi sajátosságainak megállapítása után külső — tehát a nyelvmélek nyelvétől független — történelmi vagy egyéb érvek, megfontolások alapján határozzuk meg azt a tájat, melynek nyelvét a nyelvmélek visszatükrözi, azt a vidéket, ahonnan írója származott. Ha ez sikerül, számottevő adalékkal járultunk hozzá középkori nyelvjárásaink ismeretéhez.²⁸

Részben nyelvi szórványemlékeink alapján MELICH JÁNOS veti föl azt a lehetőséget, hogy az ómagyarban több (valószínűleg két) nagy nyelvjárás volt. A folyó jelentésű *jó* ugyanis csak az ország északi, északkeleti és keleti részében fordul elő, másutt nem, s a *-nott*, *-nól*, *-ni* típusú helyviszonyragok is csak ezen a vidéken honosok (MNY. XXI, 52).²⁹ Ám két ilyen apró jelenség nem szolgálhat az ország két nagy nyelvjárásának szétválasztására. MELICH ugyan hozzákapcsolja az *ē*-zés ~ *ö*-zés jelenségét, sőt a szókezdő *s* ~ *sz*-váltakozást is. Az utóbbi a magyar középkorban már nem lehetett nyelvjárási jelenség hordozója, az *ē*-zés jelenségét pedig bizonyítás nélkül nem lehet a *-nott*, *-nól*, *-ni*, vagy akár a *jó* területéhez kapcsolni, nemcsak azért, mert a különféle nyelvi jelenségek határai a legritkábban fedik egymást, hanem, mert egyáltalában semmi okunk sincs a kérdéses jelenségeket bárminő viszonyba hozni egymással.

Ahhoz, hogy középkori nyelvjárásaink kérdésében tisztábban lássunk, szükségünk van előmunkálatképen mindenegybes fontosabb nyelvmélekünk monográfiászerű nyelvi földolgozására (vö. BÁRCZI: MNY. XL, 313; és i. h.). Sok esetben persze hiába állapítjuk meg a nyelvmélek nyelvi sajátosságait, ha keletkezése helyét, illetőleg szerzőjének származását lehetetlen kideríteni. Az Anonymus néven ismert P. mester nyelvéről könnyű kimutatni erősen *ü-ző* jellegét és egyéb érdekes vonásait, ámde ezeket helyhez kötni nem tudjuk. Leginkább okleveleink kínálnak jól felhasználható fogódzópontokat. Ezek keletkezési ideje és sokszor helye is pontosan megállapítható, s ha a bennük előforduló nagyobb városok és folyók nevének hangalakjából, valamint országszerte elterjedt személynevekből nem is vonhatunk le tanulságot, mert ezek mindenütt ismeretesek lévén esetleg az oklevél ismeretlen eredetű megfogalmazója vagy másolója nyelvjárásának nyomait viselik, de jelentéktlenebb települések, patakok, dűlőnevek alkalmasint helyi közlőtől származván a kérdéses vidéken szokásos kiejtést őrzik meg, főleg, ha közszói kapcsolatuk már a kortársak előtt nem tudatos.

Bár igen kevés nyelvmélekünk részesült eddig tüzetes nyelvi földolgozásban, a rendelkezésünkre állókat röviden megvizsgáljuk nyelvjárástörténeti szempontból. A csekély számú fogódzóból csak hézagos és bizonytalan eredményeket várhatunk, különösen figyelembe véve a helyhez kapcsolással összefüggő nehézségeket. De ha ezek az eredmények összeegyeztethetők egymással és eddigi feltevéseinkkel, a további kutatásra talán alapul szolgálhatnak.

8. A veszprémvölgyi alapítólevélből (1001/1009.) kevés tájékoztatást meríthetünk, főleg a benne előforduló szórványok csekély száma és jó részük

bizonytalan etimológiája miatt. Az oklevél írójának származása teljesen ismeretlen, görög tudása arra mutat, hogy valószínűleg idegen volt attól a területtől, amelyre az oklevél vonatkozik. Mindazonáltal, minthogy az oklevél említette helyek túlnyomó nagy része Veszprém megyébe tartozik, feltehető, hogy az oklevélbeli formáknak veszprémmegyei ejtés szolgált alapul, de hogy az író ezt módosította-e és mennyiben, azt nem tudhatjuk.

A labializáció tekintetében megállapítható, hogy az *ü* e területen már megjelent, de még ritka, csak egy példa van rá: *τζίτουμ* = *čitüm* (PAIS, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele, mint nyelvi emlék: MNyTK. L, 25), több megőrzött *i*-vel szemben, még a szóvégi sorvadó *-i* > *-ü* változásra sem akad példa, *μελεκδής*-ben is *-i*-t találunk, de a *-d* kicsítő képző után ez gyakori jelenség (JAKUBOVICH, MNy. XX, 10), és ugyancsak *ζαλέσι*-ben, melynek etimológiája teljesen homályos.³⁰ Az *á* = *ä* (= *o*?) változásra két felette kétes adatunk akad: *σομβῶτον* < *Számბáti*? (PAIS i. m. 9; GYÓNI i. m. 124) és *πωλοσνίκον* < **polazbnikъ* (ha ez utóbbi helyes, inkább hasonulásra gondolhatunk). Nagyobb fokú labializációt csak a veláris hangrendű szavak sorvadó végső magánhanzójában látunk: *σομβῶτον*, *παδροῦγον*, *πωλοσνίκον*, *σάνδρον* (vö. erre GYÓNI i. m.) *παταδι*-val szemben, melyben ugyanaz a kicsinyítő *-d* képző szerepel, mint *μελεκδής*-ben, továbbá *γριντζάρι*-val, mely ekkor talán még nem volt magyar szó. — A nyiltabbá válásnak csak két kétes esete van: *παδροῦγον*, melyben az első szótag éppúgy lehetne szláv *pa-*, mint *po-* (KNIEZSA szíves szóbeli közlése), továbbá *σαγάβρουν* *ε*-ja (vö. PAIS i. m. 23), de úgylátszik nyiltabb változatot képvisel *βεσπρεμ* második *ε*-je is, mely szláv *ě*-nek felel meg. Ellenkezőleg *κνήσα*, *γριντζάρι*, *τζίτουμ* és *σαγάβρουν* (*v* = *i*) *i*-t mutatnak, bár *γριντζάρι* talán még ekkor nem volt meghonosodott szó, és nem vett részt magyar nyelvi fejlődésben, a *-βρουν* etimológiája pedig zavaros, *τζίτουμ* azonban a megmaradó *i*-t mutatja és figyelemre méltó a *κνήσα* alak, hol szláv alapon inkább *e*-t várnánk. Száz évvel később itt megtörtént már, legalább részben, a nyiltabbá válás: *игог* : *kinerra* (ÓMOLv. 17), hol az első szótag *i*-je arra mutat, hogy az *e* is régebbi *i*-ből fejlődött; ugyanott azonban *-βρουν* mint *-berin* jelentkezik.

Ez oklevél gyér adataiból tehát (hogy a minket közelebbről érdeklő *i* > *ü* és *i* > *ě* változásra szorítkozzunk) arra következtethetünk, hogy Veszprém megyében a XI. század elején már jelentkezik gyéren az *ü*-zés, és esetleg nyomokban az *ě*-zés, azonban ebben a korban ez a vidék még inkább az ősi *i* mellett tart ki. A két különböző irányból jövő, ellentétes módosító hatás már megérkezett, de még alárendelt szerepe van.

A tihanyi alapítólevél (1055) írójának kiléte, minden megfajtési kísérlet ellenére homályban van (PAIS: Századok LXXVIII, 232; uo. a kérdés teljes irodalma), de még ha valóban Miklós püspököt kellene az oklevél írójának tartanunk, származásáról akkor sem mondhatnánk semmit. Az oklevél három, egyáltalában nem, vagy alig összefüggő területre vonatkozik: 1. a Balaton mellékére, főleg a somogyi oldal keleti szakaszára, déli irányban egészen kb. a Koppány folyóig, és Tihany félszigetre, 2. Tolna környékére, Tolna megye déli felére (Fadd, Martos stb.), 3. Fehérmegyére Székesfehérvártól délre (PRT. X, 238 kk.). Magyar szórványai nyelvükben nem egészen egységesek, legalább is egy bennünket különösen érdeklő nyelvjárási vonás szempontjából lényeges különbség van a Balaton keleti felétől délre eső vidékre és a másik két tájakra vonatkozó nyelvi anyag között. Ez aligha véletlen. Nyelvjárástörténeti szempontból sajnálatos, hogy az oklevél magyar szórványai túlnyomóan magyar közszavak, olyan földrajzi név, melynek közszói kapcsolata akkor ismeretlen

lett volna, előttünk viszont világos, kevés van benne. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az oklevél szórványainak a Dunántúl keleti felében használatos magyar nyelv szolgált alapul, oly módon azonban, hogy bennük, egy bizonyos fokig, tájnyelvi különbségek is érvényesültek.

E szórványok egy részére jellemző az eléggé fejlett *ü*-zés. A szóvégi sorvadó hang négy esetben *-ü*: *turku*, *feku*, *kereku* és *kerekü*, mind a négy a somogyi vidékre vonatkozó szövegrészben, egyebütt, ahol még megvan a palatalis hangrendű szavakban a szóvégi magánhangzó, *-i*-t találunk: *eri*, *fidemli*, *ecli* (?),³¹ *eleui* (?), *cuefti* (Tolna megye), *segiſti* (= ? Segesd, Somogy megye, nagyatádi járás, vö. PÁPAY JÓZSEF : MNy. XXIII, 213), e két utóbbiban azonban az *-i* hangtani okokból is tarthatott ki ilyen sokáig (JAKUBOVICH, MNy. XX, 10). A szó belsejében számos *ü*-vel találkozunk, ezek túlnyomó része ugyancsak a Somoggal kapcsolatos helynevekben fordul elő: *turku*, *kurtuel*, *uluue*, *kuef*, *tue*, a másik két vidéken *ü* csak a *cuef*, *cuefti*, *tue* szavakban,³² található, továbbá a *fuegnel*-ben, ez utóbbi azonban nyilván, mint a *zakadat*-hoz közel eső terület, már a Balaton szomszédságában keresendő, azaz az előbbi, somogyi vidékhez kapcsolódik és annak tanúságát erősíti. (Hogy a Balatontól északra is jelentkezik már az *ü*, azt láttuk a *τζίττονι* példájából). Aránylag ritka az olyan esetben megmaradt *i*, amikor a későbbi fejlődésben labializált forma lesz általánossá, mint pl. *fizeg*, *fidemli* esetében, — A labializáció egyéb eseteinek nyoma mutatkozik a *bolatin* (~ *balatin*) első magánhangzójában is (szl. *blatinz* = m. *bálatin* = *bálálin*), továbbá az *aruk* = török *arig* (BTLw. 38) és a *Cupan* = török *qapan* (NÉMETH Gy.: MNy. XXIV, 149; PAIS: MNy. XXVII, 175; MOÓR E.: MNy. XL, 302) adatokban. Gyakori a labializáció a veláris hangrendű szavak szóvégi magánhangzójában: *zilu*, *koku*, *putu*, *zadu*, *horhu* (Somogy), *itu*, *nogu*, *hodu*, *utu*, *luazu*, *harmu*, *licu* (Tolna); *babu* (Fehér m.) és *uuaru* (országszerte ismert városnévben). Hogy az *-u* egyes esetekben nem etimológikus-e, azt nem lehet megállapítani. Mélyhangú szavakban *-i*-t ilyen esetekben találunk: *huluoodi* (?) (ez az egyetlen példa szóvégi *-i*-re a somogyi vidéken); *holmodi*, *ſotudi*, *Opoudi*, *lopdi*, *afauuagi* (Tolna); *au* (Fehér m.), a *-di* *-i*-je magyarázható ugyanúgy, mint a *ſegiſti*, *cuefti* esetében.

Az *i* = *ë* változásnak az *Ernei* (= *Irenaeus*) személynéven kívül, mely e terület nyelvével nem hozható kapcsolatba, csak kétes nyomai vannak, így *fidemli* (vö. 1280: *Fydimis*, 1349: *Fydymes* (EtSz. II, 176); *ſerteu* (vö. *fürge*, *förtélem*); *uege* (vö. 1296: *Hydwygh* (ÁUO. X, 229), 1347: *Hydvyg* (Oklsz.), 1358: *Hedwygh* (AnjouOkmt. VII, 529); *ſyher* (vö. 1193: *Seſyr* (ÓMOLv. 58), *fuegnel* (vö. 1193: *ſuínnes*, 1240 kör. *ſuyn* [a. m. fővény?]) (Oklsz.); *ueieze*, *ueieze* (vö. 1240 kör. *Weyz*, 1274/1338: *weyz*, 1277: *Cheuzweyz*, 1283: *Sceleueyze*, *Benedukueyze* stb. stb. (Oklsz.) és *veisz*, *véisze* (MTsz.); *fizeg*, *fizeg* (vö. MNy. XL, 322); *meneh*; *feher* (vö. 1193: *Feyr*, 1230?/1283: *Feir*, 1240 kör. *Feyr*, 1251: *feir* stb. stb. (Oklsz.), s az aláírások között *Celu* (vö. MNy. XL, 321); részint ismeretlen etimológiájuk, részint a finnugor magánhangzók történetének bizonytalansága miatt nem dönthető el, vajjon ezek *ë*-je *i*-re megy-e vissza. — Mindenesetre sokszor találunk még eredeti *i*-t: *-hig*, *brokina*, *gíſnav*, *bolatin*, *mortif*, *keurif*, *ſegiſti* (vö. PÁPAY i. h.) stb. — Más hangok nyíltabbá válására is van példa: *bagat* = *bogatz*, *monarau* ~ *munorau*.

Az *gi*, *gi* nyelvemlékünkben határozottan és egyöntetűen nyíltabb fejlődést, *é*-t (= *ë*?) mutat: *tue*, *ueieze*, *fee*, *fehe*, *uege*, *mezee*, *fekete* stb., továbbá már illeszkedve (*é* = *ä*): *rea*, *megaia*, *kuta*, *zenaia*, *urſa*³³ stb. stb. Egyetlen példa volna az *i*-re *eleui* (Mészöly: Nyr. XXXVII, 440; MNy. XXII, 86),

de ennek az *i*-jét szóvégi sorvadó hangnak is lehet magyarázni (SZINNYEI: MNy. XXII, 245).³⁴

Mindebből az derül ki, hogy a XI. század derekán a labializáció a Dunántúl már erősen terjedőben van, s az oklevélből megállapítható egyik fő áramlási iránya is, az, amely a Balaton keleti sarka felé tart. Különösen jellemzők erre a sorvadó *-ü*-nek csak ezen a vidéken jelentkező példái. A szóbelseji *ü*-k feltűnően nagy viszonylagos számát elvégre a véletlennek is tulajdoníthatnók, de a sorvadó *ü*-knek ugyanahhoz a helyhez való kötöttsége aligha magyarázható esetlegességgel. — Az a körülmény, hogy a *fizeg* még *i*-t mutat, továbbá hogy a *keuril*-ben a második *k* szótagban nincs nyoma labializációnak, arra mutat, hogy az *ü*-zés, minden viszonylagos fejlettsége ellenére nem ezen a vidéken termett, hanem mélyreható külső hatásnak tudható be. Mindez eddigi feltevéseinkkel és tapasztalatainkkal egybevág: az *ü*-zés kiindulópontja Baranya megye, s innen egyik megfigyelhető terjedési iránya a Balaton felé húzódik, sőt annak már a század elején északi oldalát is elérte, legalábbis egyes példákban, mint a veszprémvölgyi alapítólevél egy adatán láttuk, amihez most talán a *fuegneſ* alak járul, mint második példa. — Kevéssé tájékoztat az *i* = *ē* változás területi helyzetéről az oklevél. Úgylátszik e nyíltabbá válás ritkább volt a Balaton déli partján, mint az oklevélben említett egyéb vidékeken, de kevés és bizonytalan adatunk nem enged meg határozottabb feltevést.³⁵

Első pillanatra úgy tetszik, hogy nyelvjárástörténeti szempontból nehéz elfogadható következtetéseket levonni a székesfehérvári keresztesek 1193. évi okleveléből, melynek magyar szórványaihoz gondos nyelvi földolgozás áll rendelkezésünkre (MIKOS JÓZSEF, A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele, mint magyar nyelvi emlék: Palaestra Calasanciana XI és MNy. XXXI). Az oklevél ugyanis erős ingadozást mutat az *i* (*i*) meg az *ē* (*ē*) használata terén gyakran ugyanabban a szóban: *Berhin* ~ *beruen*, *Berhin* ~ *biren*, *Faeregíaza* ~ *fejrhigaz*, *Fuinnes* ~ *fuenes*, *hijgesholm* ~ *hijgilkeu*, *Sewer* ~ *Sejŕ*; ritkábban egyéb ingadozás is tapasztalható, így *u* ~ *o*: *Vlcen* ~ *Olcan*, *i* ~ *ü* *quiescut* ~ *quelarc*. Amde valószínű, hogy ez csak a kiejtés tényleges ingadozásának visszatükröződése, ilyen egymás mellett élő alakok a hangfejlődés átmeneti korszakában, vagy kívülről jövő hatás nyomán természetesek. Hasonló ingadozás pl. a HB.-ben előfordul (*lelic* ~ *lilki*, *w* ~ *iv*, *vilagbele* ~ *nugulmabeli*). Néha viszont tájnyelvi különbség lehet az eltérés oka (pl. *Sewer* ~ *Sejŕ*). De nem lehet elhárítani azt a gondolatot sem, hogy ez ingadozások az oklevél írója, másolója és az adatközlő vagy -közlők nyelvjárása között fennálló különbségeknek tudhatók be. Ez esetben lehetetlen volna a kérdéses jelenségeket helyhez kapcsolni. Azonfelül az oklevél helynevei igen nagy területre vonatkoznak: Észtergomtól Zalaig felölelik a Dunántúl keleti és a Balatontól délre elterülő részét, kiterjednek a Drávántúlra, sőt egyéb távoli vidékre is. Mégis, némi fönntartással fölhasználhatjuk ez oklevelünk becses tanulságait is, mert félreismerhetetlen benne a magyar szavak vidékenként különböző táji színeződése. Így *ü*-zést túlnyomóan délen találunk, elsősorban Somogy megye ma is *ö*-ző vidékén: *Gurguteg*, *zudurjg* (Babocsa mellett), *cubuleſ*, továbbá azon a vidéken, ahol a TihAI. alapján megállapítottuk az *ü* egyik fontos terjedési irányát, azaz a Balaton keleti felétől délre eső vidéken, de itt váltakozva egyébbel: *fuzeg*, *Nun* (ma *Nyim*), *Berhin* ~ *beruen*, *Sumberheim* ~ *lumberuen* (Berény, Semberény),³⁶ és Szekszárd közelében *Culpen* és *cuzend* személynév. Ezeken kívül *ü*-s alakot alig találunk. A Bakony vidékén van *ugufa*, *vgufa* 'szent fa' (vö. *Faeregíaza* ~ *fejrhigaz*), azonban a Balatontól északra, mint fentebb említettük, az *ü*-zés nyomát már a XI. századtól meg-

figyelhetjük. Azonfelül Fehér megyében, Mór közelében van *quelfarc*, de ugyane vidéken *quiefcut*, a fehérmegyei Timár-pusztá szomszédságában *cuefhyg*, de ugyanitt *quiefcut*. A *kiŋ*-típussal e vidéken mutatkozó korai labializálódását már a TihAl.-ben megállapítottuk. A Bodajk vidékén lévő *feldefuer*, a fehérmegyei *Dus*, *Nuchud* megfektése túlságosan bizonytalan, hasonlóképen a vaskörmegyei *Duel*-é, hogysem ez adatokat felhasználhatnók. Ellenben érdekes, hogy a somogyimegyei Csurgó és Marcali tájékán egyszerre megszaporodnak az *i*-k, annak jeléül, hogy az *ü*-zés ott még nem ölte ki a konzervatívabb nyelvvaltozatot, tehát világosan más oldalról terjedt (vö. *bigfa*, *bigguereg*, *egris*, *cangelif*, sőt *Mircur* szn. (< latin *Mercurius*) Csurgó táján és *Faeregiaza* ~ *fejrhigaz* Marcali közelében. — Fehér megyében viszont a leggyakoribb az *i* > *ë* (*celeu ceg*, *feldel*?, *keuref*, *Sewer*, *Petrella* < *Petrilo* (talán ideszámítható *Tevel*, *Tewel* és *ferfeu* is l. fentebb), már *i*-re is van példa. De található *ë* ezenkívül néhány esetben Csurgó vidékén (*Tureg*, ha etimológiája jó és talán *fertes*), a Szerémségben (*Sceguen*), Szekszárd mellett (*Ceraka*), viszont Esztergom tájékán már az eredeti *i*-re akad érdekes példa: *biren* és *Sejŋr kev*.³⁷ Érdekes, hogy a *hegy* meg a *bük* szó számos, különböző területre vonatkozó adatban mindig *i*-vel szerepel. Hogy ebben az oklevél írója nyelvjárásának felülkerekedését kell-e látni, ezt a lehetőséget persze nem lehet sem állítani, sem tagadni.

Az oklevél tanúsága tehát jól illik eddigi megállapításainkhoz. Helyneveiben világosan látszik az *ü* terjedésének több iránya: nyugat felé, déli Somogyra, de még Csurgó előtt megtorpanva, talán kevésbé tömören egy sávban a Balaton keleti fele irányában húzódva s ezt átlépve vagy megkerülve a Bakonyig, majd a harmadik Tolna megye felé. A Balatontól délre az *ü* újabb hódítását láthatjuk a *fuzeg* folyónévben, mely a TihAl.-ben még *fizeg*, *fizeg* alakban jelentkezett egyébként *ü*-zű környezetben. Az *ü*-zés nyomai különben Fehér megyében is fellelhetők, ahol azonban már a TihAl.-ben is megtaláltuk, mégpedig ugyanabban a szóban, itt azonban *i*-s alakok talán még a két változat harcát (vagy az oklevélíró nyelvjárásának a hatását?) mutatják. — Az *ë*-zés viszont Fehér megyében a legelterjedtebb, de már erősen sugárzódik szét, úgy hogy, ha nyomokban is, nemcsak a közeli Esztergom megye területén, de a távoli Szerémségben és Csurgó és Marcali vidékén (?) is felbukkan, ha ugyan a túlságosan gyér adatokból szabad következtetést levonni.

Előfordul számos egyéb példája a nyíltabbá válásnak: *o* > *â* (*farcafij*, *Tainad* > tót. *toňa*, *lovacol* < szl. *okolz* stb.), *u* > *o* (*Bocor*, *bocor*, *Bodogth* < török *Budaq?*, *Ojudvor*, *Ostumpu* < **Usztumpa* < szl. *stopa*, *lovacol*, vö. 1055: *luazu*, 1171: *Luos*; 1275: *Luuaz* stb. (OkI Sz.), valamint a labializációnak: *â* > *â*, szó belsejében, úgylátszik, főleg labiális mássalhangzó után (*Borz* < török *bars* (?), *Boinca* < török *bajan* (?), *Bodogth* < török *Budaq?*, *Boronz* < török *baryn* (?), *Mour* < latin *Maurus* és néhány szóvégi *-ou*, mint *Moinnerov* stb.), s talán egyéb esetek is, mint *lumug*, *sumujl*, bár ezekben inkább hasonulást kell látni.

Az *-i*-s diftongusok eredményére a kevés adatból nehéz következtetni. Így *i*-t találnak egyetlen példában: *hŋcicequj* az *i*-s formával szemben állana a *Gudejacara*. Mikos magyarázata azonban (*Gudej* szn. + *akara* = szántója) bármily szellemes, nem teljesen meggyőző. De valószínű, hogy a sok *-a* képzőnek magyarázott adatból nem egy valóban ezt a képzőt hordozza, s ez esetben az *i*-s diftongusok *-é* (> *-á*) fejlődésére szolgáltatna példát.

Az 1200 körüli időkből való Halotti Beszéd egyes sajátosságairól már futólag szót ejtettünk. E nyelvemlék keletkezési helye bizonytalan. Származtatták Göcsejtől a Mátyusföldig különféle vidékekről (ERDÉLYI LAJOS:

NyF. LXXI, 8 kk., 72 kk.), azonban csak annyi látszik valószínűnek külső okok alapján, hogy Magyarország nyugati vidékéről való. Nyelvében erős nyomai vannak az *ü*-zésnek, pl. *zumtuchel*, *l'zumtuchel*, *terumteve*, *num*, *vermut*, *l'zentucut*, *munhi*, *tumetiuc*, *ilemucut*, *bennetuc*, *timnuce*- stb., ugyanakkor azonban az *ē* is igen sok példában jelentkezik: *Menyi*, *mend* (tízszer), *eneyc*, *evce*, *nemenec*, *ember*, *kegilm*-, *kegiggen*, *ketnie*, *lelic*, *erette*, *meret* stb., viszont ugyan-csak gyakran találjuk az eredeti *i*-t, olyankor is, mikor a későbbi köznyelv is a labializált alakot-tartotta fenn, mint *gimils*-, *gimilc*-, *timnuce*-, *cuzicun*, *ilemucut* stb., vagy az *i*-ből nyíltabbá válással keletkezett *ē*-t őrizte meg, mint *ig*, *igg*, *mige*, *lilki*, *scegin* stb. E nyelvelmélünkben tehát ismét megtaláljuk a tendenciák harcát. Az *ü*-zés a HB. területére már nyilván régebben behatolt, a számos példa erre mutat, ugyancsak széleskörű az *ē*-zés, de a küzdelem a kettő között és a konzervatívabb *i* között még folyik, s néha ugyan-abbban a szóban is ellentmondó változatok bukkannak fel: *lelic* ~ *lilki*, *elnie* ~ *ilezie*, *iv* ~ *w*. Hasonlóképpen tarka a képe az *-i*-s kettőshangzók fejlődésének. A lativus ragban körülbelül egyensúlyban van az *i* meg az *é*: *vilagbele*, *uruzagbele*, *eleue*, *mige* ~ *nugulmabeli*, *neki*, *menyi*, *munhi* (vö. KALMÁR ELEK: Nyr. XXVII, 397; MÉSZÖLY: MNy. XXIII, 152)³⁸ és néhány főnévi igenév. A harmadik személyű birtokos személyragban az *é* változat vagy ennek fejleményei már sokkal gyakoribbak, mint az *i*, így *vize*, *feze*, *teltet*, *bunet*, *kegilm*et, *gimilce* *tv*l, *nemenec*, *unutte* stb. ~ *lilki*, *intetvinec*, *ildetuit*l, *lzentii*; az igeragozásban pedig csak *é*, illetve ennek fejleményei találhatók. Itt is nyilván a formák harcát tükrözi szövegünk, de tanúságát egyelőre nem tudjuk világosan értelmezni. Nyilván az egyes ragok történetét egymástól el kell választani. Egyelőre nem lehet eldönteni, vajjon e területre nyugatról hatolt-e be — alkalmasint már igen régen — az *é* és az eredeti *i*-t nagyrészt kiszorította, vagy pedig az *é* ezen a területen honos, de valamely még szélsőbb peremvidékről befelé hatoló *i*-s áramlatnak esik az útjába. Az első talán valószínűbbnek látszik, de jelenlegi anyagunkból bizonyítani nem tudjuk. A TihAl. és kisebb részben az I193. oklevél adataiból összevetve őket a HB.-éivel, csak annyi kétségtelen, hogy az *é* a Dunántúl csak nyugati irányban terjedhetett és nem fordítva.

A labializáció néhány egyéb nyomát is lehet talán látni e szövegben (vö. SZINNYEI: NyK. XLIV, 115—6; MNyTK. XXIII, 7), általában azonban e nyelvelmélünk többi magánhangzóiban — az *i* fentebb tárgyalt megfelelőseit nem számítva — az eredeti illabiális és az eredeti zártabb magánhangzók ural-koznak.³⁹

Becses nyelvelmélnek ígérkezik az I211. évi tihanyi összeírás hatalmas magyar szórványtömege, melyet helyesírástörténeti és hangtani szempontból GÁCSEI IMRE dolgozott föl (Az I211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai: MNyTK. LVIII). Az oklevél nagy terület helyneveit öleli föl és igen sok személynevet tartalmaz, GÁCSEI azonban, sajnos, nem tünteti föl, hogy az egyes példák mely vidékre vonatkoznak, s így egyébként igen derekas és hasznos munkája nyelvjárástörténeti szempontból nem értékesíthető,⁴⁰ csupán a szerző néhány megállapítására vagyunk utalva. Ez oklevélnek két példánya van meg: a fogalmazvány és a hiteles példány. A kettő között «határozott — szinte azt mondhatnók, tájnyelvi — elkülönülés mutatkozik» és «a fogalmazványbeli alakok mutatják a későbbi hangállapotot» (i. m. 23—24), ami vagy azzal magyarázható, hogy az oklevél hiteles példányának írója más, konzervatívabb nyelvjárást beszélt, vagy hogy talán írásában és nyelvében a kissé konzervatívabb, merevebb kancelláriai gyakorlat érvényesült. A fogalmazvány maga két, esetleg három kéz írása (i. m. 3—4), második

fele (a második és talán harmadik kéz írása) helyesírási és nyelvi szempontból igen közel van a hiteles példányhoz, de nem ugyanannak a kéznek az írása.

Ami az oklevél nyelvjárását illeti, GÁCSEK szerint inkább *i*-ző, mint *ü*-ző (i. m. 23). Valóban, viszonylag kevés *ü*-s példát hoz fel, az oklevélben azonban jóval több van. De GÁCSEK voltaképpen azt akarja megjegyzésével mondani, hogy az oklevél nyelvjárása nem olyan területről szakadt, amely az *i* > *ü* változás gócpontjául tekinthető. Ilyen értelemben — ha az oklevél nyelvjárása egységes és nem tükrözi vissza a helyi nyelvjárási különbségeket, aminek megvizsgálása még nem történt meg — kétségtelenül igaza van. Az oklevélben számos példa van az eredeti *i*-re, de gyakori benne az *ē* (< *i*) is,⁴¹ sőt, mint a nyíltabbá válás fontos új esete, itt fordul elő először az *ü* > *ö* (*Nomuolou*). Oklevelünk tehát nagy vonásokban a két tendencia kiegyenlítődének jelét mutatja. — Az *ei* kettőshangzó szó belsejében rendszeren *ē*-vé fejlődik: *Kecu* hn. ~ *Keyci* szn.; *Bed*, *Bedh* ~ *Beyd*, *Beid* szn.; *Veynus* ~ *Venes*, *Venehs*.

Minden valószínűség szerint dunántúli eredetűek a XIV. század elejéről való Gyulafehérvári Sorok (régőbbi nevükön Glosszák), KARÁCSONY JÁNOS bizonyítása szerint Székesfehérvárról (Batthyaneum II, 31). Ez ugyan még nem dönti el teljesen írójuk származását, de valószínűvé teszi, hogy ezt a Dunántúli keleti részének középső vagy északi harmadában kell keresni. Bár nyelvében az *ü*-zésnek (*ö*-zésnek?) több esetét látjuk (*kegullége*, *vrucklege*, *Sciucklegben*, *kuner*, *vnu(n)*, *Vnun*), legszembetűnőbb tulajdonsága az *i* > *ē* változás szinte teljes megvalósulása. Eredeti *i*-t jobbra csak olyan szavakban találunk, melyekben nyelvelméink vagy egyáltalában nem, vagy csak egészen kivételesen ismernek *ē*-t (*igen(e)c*, *tiftel*, *icidalmof*, *Iften*, vö. NySz.), kivétel csak *quina*, valamint *miuin(e)c*, *figeu*, ez utóbbiakban a többi labialis alakra való tekintettel *ü*-t várnánk. — Az *-i*-s kettőshangzók szempontjából *Nemzetui* *i*-t mutat; a birtokos személyragozásban két kivétellel mindenütt *ē*-t találunk, e kivételek *miuin(e)c*, *ielenetiiben*, ezekben az *i* azonban már a több birtokot jelöli (mint HB. *feleym*, *unuttei*, *izentii*). Mindkét esetben, úgylátszik, ekkor már az *i* a maga megkülönböztető funkciójával elég nagy területen elterjedt. Bár az egész szöveg rövid, annyi megállapítható belőle, hogy olyan vidékről származik, mely az *i* > *ē* változás góciától nem lehetett nagyon messze, vagy legalábbis teljesen a változás hatása alá került, minthogy ebben az emlékből nagy mértékben érvényesül ez a tendencia, viszont a más területről jövő *i* > *ü* változás szintén elég számos nyomot hagyott benne. Ezen az alapon nem látszik helytelennek ERDÉLYI LAJOS megállapítása, hogy e nyelvelmékünk a keleti Dunántúl olyan vidékéről származhat, ahol a délről jövő labializáló tendencia erősebben érvényesült. Ő e vidéket Fehér megye déli részében jelölte meg (MNy. X, 30),⁴² később pedig Székesfehérvárban (M. nyelvi tanulmányok II, 116).

E néhány nyelvi forrásunk nyújtotta tanulságok hozzáilleszkednek ahhoz a föltevéshez, melyet Konstantinos magyar szórványai alapján állítottunk föl. Az *ü*-zés Baranyából kiindulva terjedt maga körül, főleg déli Somogyban;⁴³ egy másik fontos terjeszkedési vonala a Balaton keleti felének irányában vezet, majd a Balaton északi oldalán nyugat (és észak?, l. alább) felé hatol; a harmadik északra visz Tolna megyébe s meggyérülve azon át Fehér megyébe. Hatása alól azonban előbb-utóbb a Dunántúl egyetlen része sem tudja teljesen kivonni magát. — Még általánosabb az *i* > *ē* változás terjedése, ennek kiindulópontja, legalább is ebben az országrészben mintha Fehér megye volna, ami hozzáillik ahhoz a hipotézishez, hogy az *ē*-zés igen korán jelentkezik a Megyer törzs nyelvében s innen terjedt tova. A XII. század

végén azonban az *ë*-zés, ha csak részlegesen is, már mindenfelé jelentkezik. — Az *-i*-s diftongusok *é* fejlemény-változata szintén általános, már amennyire a viszonylag gyér adatokból következtetni lehet, terjedési útja talán szintén az ország közepéből vezet nyugatra, de mindenesetre harcba száll vele egy *i*-s változat (mely főleg a lativusragban és a birtokos személyragozásban jelentkezik), ez *úglátszik*, a peremvidékekről jön. Az eredmény néha funkciómegoszlás.

Ezek az eredmények, minthogy kevés számú adaton alapszanak, nem szilárdak. Megerősödni, helyesbülni csak akkor fognak, ha minél több forrás megfelelő nyelvtudományi földolgozása áll rendelkezésünkre. Az ország többi részére ez idő szerint még ilyen hézagos tájékozódást sem szerezhetünk a források hiánya és feldolgozatlan volta miatt.

9. Alig nyújthatnak tájékoztatást az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének szórványai, melyek nagy területre (a Duna balpartján Nyitra megyétől Hont megyéig) vonatkoznak és 70 helységnevet tartalmaznak, ezek között azonban sok a nem magyar, sok pedig a legszakavatottabb megfjtési kísérleteknek is ellenáll.⁴⁴ Az oklevél írójának származása természetesen ismeretlen, ami ez esetben annál sajnálatosabb, mert az oklevél nagy területhez kapcsolódó szórványai feltűnőbb táji színeződést nem árulnak el (legfeljebb, hogy az *ü* a honti főesperesség területén hiányzik), nyomatékosan tolu tehát előtérbe az a lehetőség, melynek különben bizonyos fokig mindig helyet kell adni, hogy e földrajzi nevek itt található alakja elsősorban nem annak a vidéknek nyelvére jellemző, amelyre vonatkoznak, hanem leírójukéra.

Feltalálhatók a honti főesperességen kívül mindenütt (esztergomi, nyitrai, barsi főesperesség) az *ü*-zés nyomai. Egészen természetes, hogy a *Kürt* helységek neve — *Kürt* (Komárom megye, esztergomi főesp.) és *kürt* (nyitrai főesp., ma *Nemes- és Pusztakürt*) -*ü*-t mutat, de ezen kívül előfordul az *ü teluki* (a Zsitva torkolatánál?), esetleg a nagyon kétes *Gune* (nyitrai főesperesség), továbbá *Cundi* és *scentusa* (barsi főesp.) helynevekben.⁴⁵ — A szóvégi sorvadó -*ü* van talán az igen kétes és megfjtetlen *Jegu*-ben, továbbá *alexu*-ben és *Brencu*-ben (mindhármán nyitrai főesp.), a szóvégi -*i*-re viszont egyetlen biztos példa sincs, a *teluki*, *Gyrki* és *Cundi i*-je másként is magyarázható (l. alább). — Ezeknek az *ü*-knek magyarázatára több lehetőség kínálkozik. A legvalószínűbb, hogy az *ü*-zés délről jöve már a XII. század közepe előtt elszivárgott erre a területre is (főleg ennek nyugatibb részére, mert a honti főesp. területén, mint mondtuk, nincs rá példa, ami persze, a csekély számú adatot tekintve, véletlen is lehet). Ez eddigi megfigyeléseinkhez hozzáilleszthető, hiszen, mint láttuk, már több mint 150 év előtt az *ü* a Balatontól északra is jelentkezik. Egy másik lehetőség volna, hogy az ezen a vidéken szép számmal található Kürt-törzsbeli kirajzásokból (Pozsony megye és Hont megye között kilenc Kürt-telepet ismerünk, holott az egész országból csak huszonegyet, vö. KNEZSA : AECO. IV, 378—79), mint megannyi gócból áradt szét az *ü*-zés. Tekintettel arra, hogy e telepek e vidéken vagy 150 évesek, e hatásban semmi meglepőt sem találhatunk, s mindenesetre ez a körülmény is hozzájárulhatott a délről jövő *ü*-zés megerősítéséhez.⁴⁶ Végül azt a lehetőséget sem háríthatjuk el, hogy ezekben az alakokban az oklevél ismeretlen származású írójának nyelve kerekedett fölül.

Az *i* — *ë* változásra kétségtelen példa nincs. A legvalószínűbb, hogy ide tartozik a *beleg* (barsi főesp.), melyet KNEZSA a magyar *bélyeg* < török *bilik* (BTLw. 43) szóval hoz kapcsolatba, *úglátszik* azonban a szláv közvetítést (*bělęz*) is megengedve. Mindenesetre e helynév 1075-ben *Bilegi* alakban fordul elő (KNEZSA i. m. 183).⁴⁷ Általában a szórványok inkább *i*-zők, bár nagyon

sok kétségtelenül magyar nyelvi példa erre sincs bennük. — Aligha lehet nyíltabbá válásnak tulajdonítani *Mosula* (< szl. *Mužilo*) -a-ját, itt hanghelyettesítéssel állunk szemben.

Az -i-s kettőshangzóra egészen megnyugtató példa nincs. A *Saulscekei* (barsi főesp.) alkalmasint az eredeti kettőshangzót mutatja, még ha KNIEZSÁ-val (i. m. 183) nem fogadjuk is el MELICH föltevését, ki *Saul széke*nek értelmezi (MNY. VI, 156, elfogadja GOMBOCZ, ÖM. II, 86). A *teluki* (Zsitva-torkolat?), *Gyrki* (*Gyerki* vagy *Györki*, honti főesp.) a kettőshangzó *i* fejlődésére mutatna, éppúgy mint *Cundi* (*Kendi*, *Kengyi*, barsi főesp.) s ezzel szemben a kicsinyítő képző állana *scentusa* (barsi főesp.), *Seku?* (nyitrai főesp.) és talán a teljesen bizonytalan *Gune* példákban. Peremvidéken az uralkodó *i*-fejlődés megfelelne várakozásunknak, ámde nem vethető el teljesen az a lehetőség, hogy ezekben az -i szóvégi sorvadó hang, ennek azonban egyéb nyomát az oklevélben nem látjuk.

Ez az oklevél nem nagy számú példájával és a körülöttük borongó bizonytalanság miatt egymagában nem sokkal járul hozzá nyelvjárástörténeti ismereteinkhez. Addig amíg több forrás gondos nyelvi földolgozása nem áll rendelkezésünkre, pontosabb eredményeket nem várhatunk.

10. A középkorban újabb elágazó fejlődések újabb nyelvjárási különbségeket hoznak létre. E jelenségeket itt mind nem vehetjük számba, inkább példaképen említünk röviden néhány fontosabbat. Közülük legszámottevőbb az -u, -ü-s kettőshangzók változatos története. Hogy a különféle fejlemény-változatokban mindenegyes esetben nyelvjárási jelenséget kell-e látnunk, azt egyelőre nem lehet megállapítani, de ez látszik a legvalószínűbb magyarázatnak. Az (au >) ou kettőshangzó a következő fontosabb fejlődési változatokat mutatja: 1. ó, pl. 1297: *Luoul* (Oklsz.) > ól; 1086/XII—XIII. sz.: *Qumlouozou* > 1240: *Cumloozo* (Oklsz.); 2. *eu* > a. *iu*, pl. (*burayi* >) **buroy* > 1211: *Bureuohul* (Oklsz.) > *borjú*; (> b. *é*, pl. 1086/XII—XIII. sz.: *huzeu* > 1193: *huce arc* (Oklsz.)) (SZINNYEI: NyK. XLVI, 470; GOMBOCZ, ÖM. II, 84).⁴⁸ Egyes vélemények az ou-nak még egy harmadik fejlődési vonalát is megkülönböztetik: ou > uu > ú, vagy ou > ó > ú, tehát egy zártabbá válási folyamatot tesznek föl (MELICH: MNY. IX, 327, 344; LOSONCZI: Nyr. XLVII, 19; HORGER: A magyar nyelvjárások 57; stb.). Anélkül azonban, hogy egy különben kellőképpen meg nem vizsgált zártabbá válási tendenciát tagadni akarnának, sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy ez esetben inkább az ősmagyar uu kettőshangzónak kitérőnyű fejlődésével kell számolnunk: uu > 1. ou > ó, 2. -ú, pl. 1055: *luazu*, 1297: *Luoul* stb. ~ 1193: *lovacol*, 1295: *Holounoguta* (Oklsz.) (GOMBOCZ: MNY. XVIII, 202; ÖM. II, 86). — Az *eu* kettőshangzónak szokásos *ö*-vé fejlődésén kívül, mint elágazó fejlődést tekintik sokan az *ei* (> *é* ~ *i*), esetleg közvetlenül -*é* változatot, pl. 1211: *Qesereu* stb. ~ 1228: *Keserey*; vagy pedig 1086/XII—XIII. század: *hazeu* ~ 1193: *huce arc*; stb. (Oklsz.) (KRÁUTER: MNY. IX, 21; HORGER: MNY. IX, 113; SZINNYEI: MNY. XXVI, 84; GOMBOCZ, ÖM. II, 84, 85. A kérdés nem dönthető el, de valószínűbbnek látszik, hogy az esetek többségében a *γ*-nek még az ősmagyarban lefolyt kettős: u, *ü* ~ *i* fejlődésében leli e jelenség magyarázatát. Az *eu*-nek zártabbá válással *öü* > *ö* > *ú*, vagy *öü* > *üü* > *ü* fejlődését (MELICH i. h.; LOSONCZI i. h.; HORGER i. h.; stb.) szintén nem tartjuk valószínűnek (anélkül, hogy egy *ö* > *ü* változás vagy hangcsere meglétét tagadnánk), hanem a következő fejlődési sort látjuk igazoltnak: *iü* > 1. *eu* > *ö*, pl. KT. *ev*⁴⁹ ~ *ö*; 2. *üü* > *ú*, pl. HB. *iv* ~ HB. *w* (= *iü*) > Sylv. UT. I, 50 *n* (NySz.). (GOMBOCZ: MNY. XVIII, 202; ÖM. II, 86). Hogy e jelenségek területileg hogy oszlanak meg,

azt előmunkálatok hiányában nem lehet eldönteni. Többen kapcsolatot keresnek az (ó, ő-vel váltakozó) ú, ü fejlődése és az í-zés között (MELICH i. h. ; LOSONCZI i. h.). Részletesebb bizonyítás nélkül ez a feltevés is csak lehetőségnek tekinthető, bár nem valószínűtlen.⁵⁰

Meglehetősen bonyolultan elágazódó fejlődést mutat az -ít képző (rég magyar -*uxt*, -*ixt*) története. MÉSZÖLY (A kunszentmiklósi református gimnázium értesítője 1909/10), MELICH (NyK. XL, 367) és főleg LOSONCZI (MNY. XXI, 102) vizsgálatai alapján e területenként elütő, s így nyelvjárási különbségeket fölmutató fejlődés a következőkben vázolható. Mélyhangú (-*ixt* ? →) -*uxt* (vö. pl. ÉrsK. 190 *ynduhon*). →

1. -*uit* (pl. TihK. 9 *byzonuit*) → -*ut*, (pl. TihK. *tanut*) ;

2. nyíltabbá válással -*oxt* (pl. GyulSorok *tanoht*-) → -*oit* (pl. JókK. 113 *fordoyt*-) → -*eit* (pl. CzechK. 7 *zomoreyt*-) → a. -*ét* (pl. SándK. 3 *eleeneeeth*) ~ b. -*ít* (pl. DebrK. II. kéz. 517 *fordyt*-) ;

3. -*ixt* (pl. FestK. 83 *fordyht*-) → -*iit* (pl. Sylv. UT. 150a *tisztiit* NyK. XL, 366) = -*ít* (pl. DebrK. I, 4 *tanit*-).

Magashangú -*ixt* (pl. CornK. 153 *kemenyht*-) →

*1. -*iit* (pl. Sylv. UT. 156a *feszijt*- NyK. XL, 366) → -*ít* (pl. TelK. III, 280 *edefyth*-) ;

2. -*üxt* (pl. KTSz. *iduzuht*) → -*üit* → -*öit* (pl. TihK. 227 *egeföit*) → -*öt* (pl. TihK. 142 *epöt*-) ;

3. -*éxt* (pl. MargL. 3 *feketeht*-) → -*ëit* (pl. DebrK. III. 327 *iduőzeit*-) → -*ét* (pl. DebrK. I, 3 *kyññebet*) ~ -*it*.⁵¹ Természetesen a helyzetet kölcsönös analógiahatások (a magas és a mélyhangúak között) és nyelvjárási vegyülések is bonyolítják. Annak megállapítására, hogy e fejlődésváltozatok a nyelvterület mely részéhez kapcsolhatók, még nem történt kísérlet.

Fontos jelenség a régi magyar *l'* hangnak a nyelvterület nagy részén végbement *j*-vé vagy *i*-vé való válása. Ez a XV. században folyik le, első adat e század első feléből akad : a XIV. századi *Barlyad*, *Barlyath* tulajdonnév először 1426-ban jelentkezik *Bariad* alakban ; ugyane századból aztán számos más, fiatalabb példa van rá (MELICH : MNY. X, 354 ; XV, 34 ; XVIII, 35 ; K. P. MNY. X, 425 ; LOSONCZI : MNY. XXI, 108). A nyelvterület egy másik részén viszont az *l'* *l*-lé változott, ennek időpontja azonban bizonytalan. MELICH egy 1381. évi oklevél *Naualas* adata és más hasonló későbbiek alapján úgy vélte, hogy e hangváltozás a XIV—XV. század határán történhetett (MNY. XVIII, 34), ámde az *l* betű az *l'* hangnak is gyakori jele volt még ebben a korban is. SIMONYI a XV. századba helyezi némi kétkedéssel az *l' > l* változást, a JordK. és az ÉrdyK. néhány adatára támaszkodva, melyben a kódexek írói *l* helyett hibásan *ly*-t írnak, pl. JordK. 889 *túrlyöm*, 814 *twlykok*, ÉrdyK. 587 *homlyok* (SIMONYI Nyr. XLIV, 57). Azonban ezek sem perdöntő bizonyítékok. Később maga MELICH jóval fiatalabbnak vallotta az *l'* depalatalizációját (MNY. XX, 75). A nyelvterület egy kisebb részén és néhány nyelvszigeten az eredeti *l'* máig megmaradt (HORGER, A magyar nyelvjárások 105—6). Az *l'*, az *i*, *j* és az *l* (< *l'*) régi területi viszonyait még nem vizsgálták meg.

E néhány jelenségen kívül kétségtelenül sok van még az ómagyar nyelvben, melyek esetleg területi különfejlődéssel magyarázhatók. Nyelvjárástörténeti szempontból azonban a megfelelő módszeres vizsgálatok ezekre még nem terjedtek ki.

11. A XV. század második felétől a magyar nyelvjárások történetének újabb szakaszába lépünk, mely a mai napig tart. A mindenféle nyelvemlékek

nagy száma lényegesen más helyzetet teremt, mint a középkorban, s főleg annak első századaiban, azért magyar nyelvjárásaink újabb történetének felderítésében egyrészt apróbb részletekre is ki lehet majd terjeszkedni, másrészt az alkalmazandó módszer is más lehet. Napjainktól a kódexek koráig gyakran súlyosabb zökkenők nélkül egyszerű ascendens módszerrel visszafelé lehet követni egy-egy nyelvjárásnak, vagy nyelvjárási jelenségnek a történetét. Sajnos ezt az utat következetesen még senki sem próbálta megjárni (érdekes, bár csonka és kiforratlan kísérlet ilyenféle történeti nyelvjárás tanulmányra: SOMOGYI GÉZA, A vasi hegyhát nyelvéből: MNy. XVIII, 56),⁵¹ de akár egy-egy kor felhasználható emlékeit sem aknázták ki senki, hogy megközelítő szinkroniában tárja fel a kérdéses kor nyelvjárási képét. Ezért ebben a jóval kedvezőbb kutatási lehetőségeket nyújtó korszakban is csak egészen általános képet tudunk alkotni nyelvjárásainkról és történetükről, sőt a mai helyzetet sem ismerjük annyira, mint lehetséges és kívánatos volna. Magyar nyelvjárásaink újabb története nem tartozik tárgyunkhoz, de mégis legalább pár szóval meg kell róluk emlékeznünk. A régi (középkori) magyar nyelvjárások szempontjából azért fontos a XVI. századbeli helyzet, mert ez mintegy nyelvjárásaink középkori történetének kialakult eredményét mutatná meg.

A kódexek nyelvjárásait és jórészt ezek alapján nyelvjárásaink XV—XVI. századi földrajzi elhelyezkedését BALASSA vizsgálta igen alapos és maradandó tanulmányában (Ethn. IX, 185; vö. még Hunfalvy Alb. 5), azonban ma már természetesen ennek az eredményei is fölülvizsgálatra szorulnak. Az *ő*-zés szempontjából a kódexek nyelvét LOSONCZI búvárolta át igen tüzetesen (NyK. XLIV, 373; XLV, 45, 195; Nyr. XLV, 280, 373) és megállapította az *ő*-zés fokozatait az egyes kódexekben tíz csoportba osztva őket a legerősebben *ő*-zőktől (Czech-, Debr.- I—III., V, VI., Guary-, Kaz.- I—III., Nád.-, Sánd.-, Sim.-, Tel.- I., Tih.-, Wespzpr.- I. II., WinklK. I.) a szinte tökéletesen *é*-zőkig (GyöngyK. I—IV.). Az *í*-zés sokkal kevesebb kódexünkre jellemző (BALASSA i. h. 292; PATAKY ERZSÉBET, Az *í*-ző kódexek nyelvéről), bár kisebb nyomokban sok helyt mutatkozik. Az *ő*-zés nyomtatványainkban is jelentkezik a XVI. században, csak a század végén szorul teljesen háttérbe a kialakuló irodalmi nyelvvel szemben. Az *í*-zés a XVI. század második harmadában sok nyomtatványra jellemző, így Sylvester, Komjáthi, Gálszécsi István, Székely István műveiben és kevésbé teljes mértékben másoknál (TRÓCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 1; MNy. IV, 406; VI, 254; XII, 319; A M. Nyelvt. Kézik. I/10 1—15). Ámde e jelenségeket csak nagy általánosságban tudjuk helyhez rögzíteni, a helyhez kötöttebb, részben kiadatlan anyagot (magánleveleket, helyi jegyzőkönyveket, számadásokat stb.) pedig még nyelvjárástörténeti szempontból senki sem méltatta figyelemre, néhány apróbb közleményt (vö. pl. Nyr. XXXV, 123) és elszórt megjegyzést nem számítva.

Amint a helyzetet, főleg BALASSA kutatásai alapján egészen nagy vonalainban megállapíthatjuk, a nyelvjárás-történet új korszakának kezdetében nagyjában már részint kialakultak, részint kialakulófélben voltak ugyanazok a tájszóláscsoportok, melyek a mai magyar nyelvterületre jellemzők, de több ma különállónak tekintett (és önmagán belül is sokszor nagyon változatos) csoport talán még nem különült el lényeges vonásokkal egymástól, s általában véve a nyelvjáráscsoportok közelebb lehettek egymáshoz, mint ma. Természetesen nem volt meg Budapest nyelvjárása, ez a közvetlen mögöttünk lévő száz év alatt alakult ki. E területek határai azonban — már amennyire nyelvjáráshatárról egyáltalában beszélni lehet — ismeretlenek. A Dunántúlon a magyar lakosság nagyjából a legföljebbi erősen megfogyatkozott réginek

ivadéka, valószínűnek látszik tehát, hogy a régi nyelvjárási helyzet itt lényegesen nem tért el a maitól. Természetesen e területen újabb elágazó nyelvi fejlődések szép számmal jelentkeztek az utóbbi 4—500 év alatt, sőt BALASSA szerint (Ethn. IX, 286) legtöbb oly jelenség, mely a nyugati és a dunántúli nyelvjáráscsoportot egymástól elválasztja, újabb fejlemény. — A Duna—Tisza-közén (és déli Dunántúlon) *ő-ző* nyelvjárás uralkodott, úgylátszik Pest—Szolnok vonaláig, sőt a Tiszántúl egy részén, a Köröstől délre. E nyelvjáráscsoport keleti határsávjának iránya, vonulata ismeretlen, a mainál messzebb húzódhatott kelet felé. A XVI. század második felében nemcsak a debreceni nyomdák jelentős része *ő-zik* többé-kevésbé (TRÓCSÁNYI: A M. Nyelvt. Kézik. I/10, 8) de a debreceni városi jegyzőkönyvek is gyakran *ő-ző* nyelvjárást mutatnak (ZOLTAI: Nyr. XXXV, 123).⁵³ Hogy e jelenség hogy viszonylik az *ő-zés* összefüggő területéhez, azt nem tudni, lehet, hogy valóban csak az *ő-ző* nyelvű menekülők (Szegedről, Makóról stb.) nagyszámú betelepülésének tulajdonítható. A tény alaposabb vizsgálatra szorul. Az *ő-ző* terület Duna—Tisza-közi északi határaihoz kapcsolódhatott az ú. n. északnyugati nyelvjárásterület, a palóc vidék. Régi határait és főleg belső tagolódását nem ismerjük. E nyelvjárás az eredeti *ő-ző* terület egy részének nagyfokú elnéptelenedése miatt a török kiűzése után fogatosított települések során erre a területre is benyomult és ott foltokban küzd az eredeti *ő-ző* és a máshonnan odakerült duna-tiszai nyelvjárással. Az északkeleti, királyhágóntúli és duna-tiszai nyelvjárásterület ez időben BALASSA szerint még nagyjában egységes nyelvű volt, s csak azóta keletkezett változások bontották három nyelvjáráscsoportra. Hogy ez így van-e, azt csak tüzetes vizsgálat döntheti el. Az *ē* → *e* változást általában a XVI. századba helyezik, de ennek pontos bizonyítása nem könnyű. Számos *i-ző* emlékünkhöz ellenére nem tudjuk még csak megközelítő pontossággal sem meghúzni az *i-zés* XVI. századi határait; érdekes pl., hogy debreceni nyomtatványban a XVI. században rendszeres *i-zésre* nincs példa (TRÓCSÁNYI: A M. Nyelvt. Kézik. I/10, 10). Annyi kétségtelen, hogy a duna-tiszai nyelvjárás az alföldi *ő-ző* nyelvjárás rovására lényegesen terjeszkedett és a Duna—Tisza-közbe is benyomult. Keveset tudunk a székely nyelvjárások multjáról. Ezek kétségtelenül a XVI. században már elkülönültek volt, külső határuk azonban azóta módosult, régi belső tagozódásuk pedig nincsen kellően felderítve.

A mohácsi vészt követő századokban hadi események, pusztulások, tömeges menekülések, telepítések zavarják meg a nyelvjárások egymáshoz való viszonyát. Közben számos új jelenség vegyít még tarkaságot a nyelvjárások színébe. Ezek vizsgálata, igazolása, keletkezési idejüknek föl kutatása, terjedésük nyomon követése érdekes feladat volna. A mai helyzet úgylátszik, a XVIII. század végén állapodik meg, de egyes jelenségek határa, ha nem is lényeges mértékben, azóta is módosult.

12. Ha körvonalaiiban nem is nagyon határozott és részleteket homályban hagy is az a kép, mely nyelvjárásainknak az újabb kor elejére jellemző területi viszonyairól eddig kialakult, mindenesetre összhangban van azokkal a feltevésekkel, melyeket néhány legfontosabb jelenség középkori történetére a felhasználható, mert nyelvészetiileg kellően előkészített nyelvtörténeti anyagból leszűrünk. Az *ő-zés* XV—XVI. századi kiterjedése egészen logikusnak látszik, ha feltesszük, hogy e jelenség hangtörténeti előzménye, az *ü-zés* Baranya és Bács megyéből áradt szét a nyelvterületre a középkor folyamán. A Dunántúlon ez áramlásnak néhány főbb irányát követni is próbáltuk adataink kalauzolásával. Terjeszkedési képességét az *ő-zés* különben ma sem

vesztette el (vö. VAS BÉLA, A nagyköroői nyelvjárás : NyF. LVII, 8), s a köznyelvvél is győzve a versenyt igyekszik visszahódítani a Duna—Tisza-közét és tovább szivárogo nyugat felé Zala megyében (HORGER, A m. nyelvj. 18, 66). A keleti és nyugati szélén tömören mutatkozó *i*-zésnek, mely az ország közepe felé látszik áramlani (FÜR i. m. 99), legtermészetesebb magyarázata az, hogy a rövid *i* megnyúlása folytán keletkezett *i* az eredetibb zárttságot őrizte meg, s vele szemben az újítás, a nyíltabbá válás (*i* > *ē*, majd ebből nyúlással *ē*) az ország közepében indult meg és terjeszkedett minden irányban, ahol azonban az *i* már megnyúlt, ott az ellenállás nagyobb volt. Valószínűleg ugyane peremvidékek zártabb, eredetibb artikulációs bázisának tulajdonítható, hogy ott az *-i*-s kettőshangzók *i*-vé egyszerűsödtek, míg az ország belsejéből a nyíltabb *ē* hang terjedt. Sőt az is valószínű, hogy a peremterület zártabb artikulációjának tulajdonítható az eredeti *uu*, *üü* kettőshangzók zártabb, *ú*, *ű* (*lű*, *kű*) alakban való megőrzése. Kétségtelen, hogy az *i* meg az *ē* között nagy küzdelem folyt, aminek az eredménye sokszor vegyes formák keletkezése, jelentéshasadás stb. Az *i* különben, FÜR említett megállapítása szerint ma is terjedésre képes (vö. még GYEPES JÁNOS, A gyulai nyelvjárás 7).

Ismételten hangsúlyozzuk, eredményeink csak föltevések, melyeknek az ad némi szilárdságot, hogy a különböző résztletmeggondolások, melyeken alapulnak, erőszak nélkül egybevágának és így egymást erősítik. Nagyobb bizonyosságot, illetőleg ezeknek az eredményeknek módosítását, helyesbítését csak sokkal nagyobb anyag nyelvjárástörténeti szempontból való megvizsgálásától remélhetünk. Hogy ez azonban megtörténhessék, ahhoz minél nagyobb számú nyelvemlékünk gondos nyelvészeti feldolgozására és keletkezési helyüknek külső érvek alapján való meghatározására van szükség. Nyelvjárásaink újabb, a kódexektől napjainkig terjedő korszakban lejátszódó történetének tüzetes feltárása pedig nemcsak fontos és érdekes feladat, de minthogy e hozzánk időben közelebb álló kor nyelvjárásai eseménysorozata a középkori fejlődés folytatása, amarra is fényt deríthet.

JEGYZETEK.

¹ ElGramm. I, 810: «In aliis autem verbis, . . . , acuta haec consona *fz* est de antiquissimo verborum formatiuo *öfz*, *üfz*, et vocali congruenter mutata, *ofz*, *u/z*. Idem hoc formatiuum, aetate aequae remotissima, fuit in alia dialecto etiam *öd*, *üd*, *od*, *ud*, in qua sibilus non adeo dominabatur. Facta sunt postea vtraque usus promiscui . . . » Vö. még Antiqu. 72 ; 101 stb.

² Vö. a palócokról SZEDER FÁBIÁN : TudGyűjt. 1821 : XI, 63 ; a székelyekről SZABÓ JÓZSEF : TudGyűjt. 1827 : I, 9 ; HORVÁT ISTVÁN : TudGyűjt. 1834 : I, 110 ; a jászok-ról : HORVÁT ISTVÁN : TudGyűjt. 1829 : VII, 3 ; 1833 : XII, 84 ; nyelvjárásai bizonyítékok alapján az egész magyarságot a mongolokkal azonosítja PÉCZELI JÓZSEF : Minden es Gyűjtemény 1791 : 51.

³ Érdekes, hogy EVLIA CSELEBI is többször megjegyzi egy-egy vár leírásával kapcsolatban, hogy a ráják szépen beszélnek magyarul (vö. Evlia Cselebi magyarországi utazásai 1664—1666. 119, 245), sőt egy helyen erdélyi nyelvjárásról is beszél (i. m. 241). Persze, a török utazónak a magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései nagyon kevésbé megbízhatók. Magyar idézeteiből nyilvánvaló, hogy maga a magyart legfőljebb csak törve beszélte.

⁴ Vö. pl. BALASSA, A magyar nyelvjárások keletkezése : Ethnogr. IX, 341 kk. - SEBESTYÉN, Ki volt Anonymus? II, 70 ; ERDÉLYI LAJOS, A Halotti Beszéd mint nyelvjárásai emlék : NyF. LXXI ; A Gyulafehérvári Glosszák nyelvjárásához : ErdMuz. 1914 : 195 ; MNy. X, 30 ; M. Nyelvi Tanulmányok II. 98 ; Legrégibb bibliánk nyelvjárásához :

Nyr. XLI, 146; FISCHER IZIDOR, Az Ehrenfeld-Kódex nyelvjárása, Budapest, 1902; SZARVAS GÁBOR: Nyr. XXIII, 564; SZILÁDY, Sermones Dominicales I, Bevezetés XIX; KAUSCH MIHÁLY, A Tihanyi kódex nyelvezete, Budapest, 1901. 88; SIMONYI KÁLMÁN, A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai, Budapest, 1908; HATVANI JÁNOS: A Kazinczy-kódex nyelvjárása: NyF. LXXII; VEINSTEIN-HEVES KORNÉL, a Jordánszky, és az Érdy-kódex: Nyr. XXIII, 400; NÉMET GÁBOR, A Vitkovits-kódex nyelvjárása, Budapest, 1907; KILÁR ISTVÁN, A magyar kódexek nyelvi sajátosságai: NyF. LXXIV; NYIRY ANTAL, A Winkler-kódex hangtana és szótana, Szeged, 1933. stb. stb.

⁵ Az északi osztyákban pl. néhány viszonylag régibb orosz jövevény szóban veláris magánhangzó előtt szőkezdő *k*-helyett *χ*-t találunk, pl. *χōsaχ* = *kozak*, szemben az általánosabb *k*-val (*kōmnata*, *kōlχos*, *kataš* stb.); a példák a szerkalyi nyelvjárásból vö. STEINITZ, Ostj. Chrest.). Minthogy a legrégebb orosz jövevénytiszta a legvakmerőbb számításokkal sem lehetnek a XII–XIII. századnál régebbiek, de valószínűleg jóval fiatalabbak, az osztyák *k* → *χ*-változás nem ugorkori örökségnek látszik.

⁶ Van a magyarban néhány példa újabbkori nyelvjárási *f* → *p*-változásra. A példákat — másként magyarázandó esetekkel vegyesen — felsorolja. FEKETE ANTÓNIA (A magyar zárhangok története 33). Ezek semmiesetre sincsenek összefüggésben az itt tárgyalt jelenséggel.

⁷ A **p* → *b*- régi volta kétségtelen, mert ennek a változásnak meg kellett előznie a **p* → *f*- változást. A *t*- zöngösülésének igen régi voltát bizonyítja a *-d* második személyű igei és birtokos személyrag, mely a **t*, névből fejlődött olyan időben, amikor ez a név más még nem tapadt a megelőző szóhoz (BÁRCZI: MNy. XLIII, 44).

⁸ Szóba kerülhet a török *-q*, *-h*-nak honfoglalás előtti török jövevénytisztaiban tapasztalt kettős *u*, *ü* (= *ø*) és *-g* megfelelése is, mely illetékesen magyar nyelvjárási különbségekre mutathatna, pl. *söprü*, *kapu* stb. = *sereg*, *öreg* stb. (GOMBÓCZ, Honfogl. előtti török jövevénytisztaink: MNyTK. VII, 97, 101; BTLw. 170. 173). Valószínűbb azonban, hogy ez az elágazó fejlődés az átadó török nyelvek hangviszonyaiból magyarázható, bár e kérdés még turkológiai szempontból több ponton tisztázásra vár (LIGETI: NyK. XLIX, 209 kk.), s azonkívül nem török eredetű *k*-nak hasonló kettős fejlődésére kétségtelen példát még nem mutattak ki.

⁹ Másképp MOÓR E.: Nyr. LXXI, 39.

¹⁰ Ismeretes, hogy az *-ó*, *-ő* melléknévi igenévképzőnek *-a*, *-e* változata is van, mint *szüle*, *zsenge*, *lenge*, *kerge*, *hulla*, *varga*, *kajla*, R. *szökcse*, N. *lepöde*, *előte* stb. Lehetséges, hogy ezek az alakok egy *-sy*, *-šy* → *-ši*, *-ši* → *é* (*~a*) → *-e*, *-a* fejlődés eredménye (SIMONYI: Nyr. XXVII, 530). A régi nyelvben gyakoriak az ilyen alakok, mint *SermDom. I, 300 feld minele*, *II, 723 zallaskerese* | WinklK, 77 *theremte*, 100 *zerethe* | DebrK. 496 *bewelkede* stb., melyek valószínűleg szóvégi hosszú *-é*-vel olvasandók. Ez esetben ezek az *-a*, *-e* végű formák ősmagyar-kori nyelvjárási elkülönülésre mennének vissza (ennél fogva a fenti egyenletben a lativusrag helyett ugyanennek a főnévi igenévknek *-e*, *-a* változata is szerepelhetett volna). SZINNYEI az *-ei*-t (*-ēi*-t) megelőző *-ēü*-ből származtatja, azaz a nyelvjárási elkülönülést a fejlődés egy későbbi szakaszába helyezi (MNy. XXVI, 84; vö. még KRÄUTER: MNy. IX, 21; HORGER: MNy. IX, 112; stb.). A régi *-ēi*-t ugyancsak *-ēü* közbeeső fokból származtatta PAIS (MNy. XXVI, 299; XXVII, 176), mint azonban szíves szóbeli közléséből tudom, nézetét azóta megváltoztatta, s ő is a *-y* kétirányú fejlődését látja valószínűsítőnek, s úgy látszik ez volt a gondolata LOSONCZINAK is (NyK. XLV, 253; Nyelvtudományi Értekezések I, 6), viszont az *-e*, *-a* szóvégnak *-ši*, *-si* kettőshangzó, ből való keletkezését tagadja MELICH (NyK. XLIV, 372). Régebben különféle helyt nem álló magyarázatokkal kísérleteztek (BALASSA: Nyr. XII, 299; NyK. XIX, 148; SZINNYEI: NyK. XXIX, 3 stb.). A kérdést a között, hogy az *-ēi* *-ēü*-ből, vagy *-sy*, *-šy*-ből keletkezett-e, nehéz eldönteni, mert több jel arra mutat, hogy a magyar középkorban valóban volt *-ēü* → *-ei* (vagy *-ē*) fejlődés, ami nagyon bonyolítja a helyzetet, viszont semmi akadálya sem lehet annak, hogy az *-sy*, *-šy* → *-ei* fejlődést igen réginek tegyük fel, vö. pl. 1086/XII–XIII sz.: *Beseneu* | 1221: *Beseneugumult* | 1225: *Beseneusciget* (OklSz.) stb. stb. ~ 1211: *Beseneytu* (OklSz.). Lehetséges az a feltevés, hogy a mai *-a*, *-e* szóvégi analógikusan alakult a ragozott formákból (HORGER: MNy. IX, 116; MELICH:

MNy. XI, 118), vö. GyulGl. *walacnok* | MünchK. 80 b *méltac* | BécsiK. 186 *emlèinec*, 216 *zülèktöl* | SylvVT. II, 85 *szülèkhez*, II, 163 *údvözítènk* | Orth. Vng. 1, 10 *údvözítenc* stb., ugyanis, mint SZINNYEI rámutatott, a régi *pallanté*, *sarkanté*, *jorgaté* stb. alakoknak nincsen -á-s párjuk, a *birák*, *méltán*, *forráz* féléknek nincsen é-s változatuk (NyK. XXIX, 3), tehát feltehető, hogy a mai *varga*, *pörge* típus nem a *pallanté* típus folytatása. A kérdés mindenestre még alaposabb vizsgálatra vár, valamint az -i-s kettőshangzók fejlődésének a problémája maga is igen bonyolult, s számos részlete még homályban van.

¹¹ Egyéb példákra vö. PAIS: MNy. XXX, 109—10.

¹² A Mészölytől említett *seped ~szepeg*; *zokogás ~soklás*, minthogy alapszavuk nyilván hangutánzó, aligha vonható ide.

¹³ Kérdés persze, mennyire lehet nomád népnél a peremnyelvjárásról beszélni. Ha azonban figyelembe vesszük azt a tervszerűséget, amelyet nem lehet félreismerni a magyar törzsek mai hazájukban való elhelyezkedésében, feltehetjük, hogy minden ideiglenes lakóhelyen való megtelepülésükkor az egyes törzsek egymáshoz viszonyított elhelyezkedése nagyjában ugyanaz volt. Erre tanít különben a török törzsszövetségek szervezete is.

¹⁴ Egyáltalában nem jelenti ez azt, hogy a mai nyelvjárási területek kiterjedéséből a régi törzsek elhelyezkedésére lehetne következtetni, még ha egyes mai nyelvjárási vonások a honfoglalás előtti időkig követhetők is vissza. A középkori kirajzások, települések és telepítések, hadi és politikai események ugyanis sokszorosán, még pedig ma már felderíthetetlen módon megzavarták a magyarság eredeti elhelyezkedését, a nyelvjárási jelenségek áramlásáról nem is beszélve (MOÓR E., A honfoglaló magyarság letelepülése és a székelyek eredete 12, 15).

¹⁵ MOÓR ELEMÉR a Kürtgyarmatot két külön törzsnek tekinti. Valószínűbb azonban, hogy az eredetileg nyilván külön két törzs ekkor már, mint valamilyen okból meggyengült egységek, altörzsekként egy közös nagyobb egységbe olvadtak. Ha MOÓR feltevése mégis helyesnek bizonyulna, feltevéseink csak a Kürt törzsré vonatkoznak. Ez voltaképpen nem okoz nyelvjárástörténeti szempontból lényeges különbséget, egyelőre ugyanis a labializációnak, mint nyelvjárási jelenségnek csak egyik jelentkezését, az *i + ü* megfelelést vizsgálhatjuk, a többihez a szükséges előmunkálatok még nagyobb mértékben hiányzanak.

¹⁶ Mégpedig, ha szabad volna a görög hangsúlyozásból ilyen messzemenő következtetést levonni, a *καρή* és *καση* törzs neve konzervatívabb nyelvallapotra mutatna a maga teljes -i-jével, szemben a *véξη* és a *μεγέξη* sorvadó véghangjával. Azt hiszem azonban túlzás volna ilyen finom megkülönböztetést belemagyarázni egy magyarul nem tudó idegen szükségyszerűen elnagyolt átírásába.

¹⁷ Arra is gondolhatunk még, hogy a görög fül a magyar szóvégi sorvadó hangokat nem mindig észlelte tisztán, érdekes, hogy a szóvégi -ü e sórványokban csak akkor jelentkezik, amikor a tőszótagban is ü hangzott (*kürtü-*, *küzü-*), már pedig a labializáció, mint említettük, minden valószínűség szerint a véghangzón kezdődött s onnan hatolt át a tőhangzóra.

¹⁸ Ez egyszersmind arra is mutat, hogy a XII. századig a *je-* → *i-* változás végbe-mehetett s a keletkezett *i-* labializálódhatott *ü-*-zö nyelvjárásban, vagy pedig, hogy a névnek két formája volt, *je-* és *i-* kezdetű, mert két különböző török nyelvből is átkerült.

¹⁹ Semmi sem áll útjában annak, hogy az egész Kürtgyarmat törzset ide helyezzük. Igaz, hogy Bács közelében, közelebbről meg nem határozható helyen volt *Gyarmat* nevű község a XIV. században (CSÁNKI II, 151), azonban, mint MOÓR is ismételtlen hangsúlyozza, egyes természeti akadályok, mocsarak stb. határt vethettek egy törzs településének, és viszonylag közel hozhatták egy másik törzshöz. Bács tájékán a Mosztonga mocsarai alkothattak ilyen természetes határt, amelyen túl már más törzs eredeti településhelye volt. Itt tehát nem meglepő, ha Gyarmat-törzsből kirajzó telepét találjuk.

²⁰ Sokszor érvelnek úgy, hogy a Duna—Tisza köze még a kunok letelepülése idején is üres terület volt (vö. MOÓR i. m. 14). Ám, ahol a kunok megélték, ott a honfoglaló magyarság is találhatott életlehetőséget. Hogy a XIII. században itt már volt számottevő magyar lakosság, azt bizonyítja a kunok gyors megmagyarosodása, mely elszigeteltségük esetén érthetetlen volna.

²¹ Az ősmagyar -γ fejlődésének még igen sok részlete tisztázatlan. Valószínűleg lényegesen más eredményt kapnánk, ha pl. a lativusrag változatait keresnénk gyér régi adatainkban, vagy a fölszóltató mód alakulását vizsgálánk.

²² Az ugor megfelelők alapján az is föltehető, hogy az *e* összevonásból (vagy kettőshangzóból?) keletkezett hosszú hang volt (NyH.⁷ 158; SzófSz.).

²³ HÓMAN *Eccsellőnek* olvassa, ami aligha fogadható el (MTört.¹ I, 144).

²⁴ Egyéb példákra l. alább.

²⁵ A régi *é* és *ē* megfigyelése BUDENZ leleményét dicséri (MNYelvészet V, 389; Nyr. I, 31).

²⁶ A *kék* régi adataink tanúsága szerint bizonyára kettőshangzóra megy vissza, vö. 1216: *keykend* | 1229: *Keycjev* | 1236/1339: *Keykus*, *Keykquend* | 1270/1284: *keykholm* | 1275: *Keykmal* | 1341/1347: *Keykmezeu* stb. (OkLSz.).

²⁷ Ezzel ellentétés HORGER felfogása (vö. FÜR, Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban 100; HORGER, A m. nyelv. 56). Szerinte abból a tényből, hogy az *i*-zés, a mai helyzetet véve alapul, két gócpont, Bihar megye és Vas megye köré csoportosul, semmi egyébire sem tekintve, arra lehetne következtetni, hogy az *i*-zés egymástól függetlenül keletkezett egyrészt. Bihar m., másrészt Vas m. tájékán s e két pontról terjedt aztán tovább, míg a két hullám Pest m. területén találkozott. Ezt az elgondolást azonban HORGER sem tartja valószínűnek, azért felteszi, hogy az *i*-zés az ország közepe táján keletkezett, s innen terjedt kelet és nyugat felé, majd a törökök ezt a gócot teljesen elpusztították, s az *i*-zés aztán az újabb időben terjedt ismét a két megmaradt szélső vidékről az ország közepe felé. Ennek a felfogásnak azonban az a feltevés az alapja, hogy az *i* viszonylag későn, a XIII—XV. században (HORGER i. m. 57; FÜR meg éppen a XIV—XV. századra teszi — i. m. 96; ami alkalmasint HORGER régebbi nézete) keletkezett már meglévő *ē*-ből. Említettük, hogy ez a felfogás nem valószínű. Nem támogatja HORGER feltevését *i*-zö kódexeink viszonylag csekély száma sem, meglepő volna ugyanis e nyelvjárásnak ily csekély szerepe a kódexirodalomban, ha az *i*-zés olyan hatalmas területen, az ország nyugati szélétől egészen Biharig általános lett volna. Kétségtelen azonban, hogy ez a kérdés véglegesen csak nyelvtörténeti adataink alapos megvizsgálása alapján dönthető el.

²⁸ A történeti nyelvjáráskutatás módszertani kérdéseire l. BÁRCZI, MNy. XLIII, 81.

²⁹ E ragokra régi adat nincs, de ősi voltuk kétségtelen.

³⁰ MIKOS a *σαραβον* v-ját hajlandó ű-nek olvasni (A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele 6); ez nyilván tévedés (GYÓNI i. m. 114).

³¹ Vö. JAKUBOVICH: MNy. XXIII, 235; BÁRCZI: MNy. XI, 324.

³² Ezekben a korai labializáció nyilván a labiális felhangzónak (**kiü*-, **tiü*-) tulajdonítható.

³³ Ebben a szóban a tövégi magánhangzóból és a *i* kicsinyítő képzőből keletkezett hangnak az ómagyarban palatális hangrendű szavakban is jól ismert, de kellően fel nem derített -a változatával állunk szemben.

³⁴ Az ősmagyar -γ a lativusragban ezek szerint kétségtelenül -*i* fejlődést mutat, egyébként azonban, nem számítva azokat az eseteket, mikor még megmarad, mint *oh*-, *azah*, *meneh* (mind a három, valamint *fehe*, *fyher* a tolnamegyei vidékkel van kapcsolatban, ami aligha véletlen), rendesen labiális hangban oldódik fel: *gisnav*, *monarau*, *feu*, *ierteu*.

³⁵ Érdekes, hogy az ómagyar nyelvben főleg liquida mellett gyakori elhasonulás (vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 90), melyre már Konstantinos -*yequárou*-jában és talán *tequarçouç*-ában van példa, s mely az 1193. fehérvári keresztes oklevél tanúsága szerint Dunántúl erősen el volt terjedve (*Chergou*, *humerou*, *Moinnerou* és a szokatlan *Areinnes*, *areinkeleu*) de más forrásokban is gyakori (vö. pl. 1210: *humerou*, 1255: *monyerobukur*, 1256/1357: *Monerobokor*, 1558: *Monero*: 1291: *magel*, 1330: *Mogeltu*, 1236: *gertanfa* stb. OkLSz.), sőt dunántúli nyelvjárásokban ma is ismeretes, ez oklevélben szintén mutatkozik a *rea* = **raja* (GOMBOCZ, i. h.) és a *lean* = **laiañ* (ZSIRAI: MNy. XXIX, 257) példában, ha ugyan itt nem a szóbelseji -*i*-s diftongus különös fejleményéről van szó. (Ugyanígy HB. *keaffatuc*, vö. ERDÉLYI: MNy. XIII, 226; HORGER: MNy. VIII,

202; Hogy e kellőleg nem tanulmányozott jelenség nyelvjárási jellegű-e, arról korai volna nyilatkozni.)

³⁶ Ha a **briyin* alakból indulunk ki (EtSz. I, 594; MIKOS i. m. 6), az elágazó fejlődést a következőképpen gondolhatjuk: **biriyin* > *biryin* > *berjën* ~ **birüyin* > *berüeny* (vö. PAIS, A veszprémvölgyi apácák stb. 22—25).

³⁷ Ez utóbbi szembeállítva a *kües*-típusokkal, szintén figyelmet érdemel.

³⁸ A nomen possessi képző magyarázható az -i deminutiv képzőből is (NyH⁷ 100; PAIS: MNy. X, 131 stb.).

³⁹ A HB. magyarázatára, nyelvi földolgozására l. ZOLNAI GY., Nyelvemlékeink 64; SZINNYEI, A HB. hang- és alaktana: MNyTK. XXIII; MÉSZÖLY, Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján: Acta Szeged XIV; A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai magyar és finn-ugor szempontból; ERDÉLYI LAJOS, a HB., mint nyelvjárási emlék: NyF. LXXI; Die ungarische sogenannte leichenrede als mundartliches sprachdenkmal: JSFOu. XXX/19.

⁴⁰ Ugyancsak mellőzi a nyelvjárási szempontot TERESTYÉNI CZ. FERENC, Magyar közsói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban (MNyTK. LIX) című munkája.

⁴¹ Mindabból, amit eddig mondtunk, világos, hogy nem vagyunk egy véleményen a szerző következő mondatával: «Az *ü* helyébe, mivel az *ö* ez időben még hiányzott nyelvünk hangrendszeréből, *ē* lépett». E nézet, mely HORGERTől származik (MNyelvj. 68), nemcsak valószínűtlen, de elfogadhatatlan.

⁴² A GyulSorok. nyelvi feldolgozására l. ERDÉLYI LAJOS idézett tanulmányán kívül ErdMuz. 1914: 195 és Magyar nyelvi tanulmányok I, 131; II, 98).

⁴³ Nem állhat meg tehát HORGERnek az a bizonyítatlan, sőt nem is valószínűsített állítása, hogy a déli Dunántúl *ö*-zö lakosságának elődei zömükben Bács-Bodrog megyéből menekültek a török elől Baranyába és Somogyba és honosították itt meg nyelvjárásukat (M. Nyelvj. 16).

⁴⁴ E földrajzi neveket KNIEZSA azonosította, eredetükre is rávilágítva (Századok, LXXIII, 167 kk.).

⁴⁵ A *Sceuleus* 'Szölös' szóban valószínűleg nem labializációt és nyíltabbá válást (tehát nem *i* > *ü* > *ö* változást kell látnunk, az *ö* ilyen korai előfordulása meglepő volna, hanem valamely más jelenséget, alkalmasint hasonulást.

⁴⁶ Sőt talán a környéken lévő jelentős besenyő települések hatását sem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni. A nyilván kétnyelvű besenyők, kiknek török nyelvében az *ü* közönséges volt, könnyen fogadhatták be ezt az újítást.

⁴⁷ Ha a fent említett *Sceuleus* első *eü*-jét hasonulással magyarázzuk, a régebbi hang inkább *ē*, mint *i* lehetett.

⁴⁸ Az -*ó* változatra l. a kissé lejjebb az -*eü* > -*eī* > *e* fejlődés feltevésével kapcsolatosan mondottakat.

⁴⁹ Ez az adat esetleg már nem *eü*-nek, hanem *ö*-nek olvasandó.

⁵⁰ Véleményünk szerint azonban lényegében másképp, mint LOSONCZI és MELICH gondolja.

⁵¹ A példák túlnyomóan LOSONCZI (i. m.) gazdag példatára nyomán.

⁵² Nem számíthatjuk ide a CSÜRY BÁLINTTól megkezdett ú. n. jelenségtörténeti vizsgálatokat (vö. pl. CSÜRY, A szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzóinak története: MNy. I, 7; A szamosháti nyelvjárás *e~é* féle hangjainak története: MNy. II, 3). Ezek más szempontból indulva ki más célt tűznek maguk elé. Nem a helyhez rögzített nyelvtörténeti adatokon alapulnak, s ennél fogva a nyelvjárási jelenségek régi földrajzi megoszlásának és e megoszlásban a fejlődés folyamán mutatózó változásoknak kérdésére nem adnak választ, bár a nyelvjárástörténet újabb szakaszára vonatkozó kutatásokhoz becses és érdekes adalékokat szolgáltatnak.

⁵³ Érdekes, hogy némi *ö*-zés nyomai mutatkoznak ma az északkeleti nyelvjárás területén (HORGER, A m. nyelvj. 69). E jelenség történeti előzménye nincs felderítve.

BÁRCZI GÉZA

Errata.

5. lap felülről	20. sor	<i>l'ärη</i>	helyett	<i>l'ärη</i>
5. " "	20. "	<i>jī, jī</i>	"	<i>jī, jī</i>
5. " "	20. "	<i>iī, i, i</i>	"	<i>iī, ī, i</i>
5. " "	21. "	<i>ej f.</i>	"	<i>ej f.</i>
5. " "	21. "	<i>*jäṇā lpK. jienṇ*</i>	"	<i>*jäṇā lpK. jienṇ^a</i>
5. " "	25. "	<i>cs és cs</i>	"	<i>cs és gy</i>
5. " alulról	21. "	<i>iōṇkār</i>	"	<i>iōṇk'ār</i>
5. " "	20. "	<i>šīr</i>	"	<i>šīr</i>
5. " "	2. "	<i>σαμταγ</i>	"	<i>σάμταγ</i>
6. " felülről	6. "	44).*	"	44).
6. " "	7. "	<i>kōzüγ</i>	"	<i>gōzü</i>
8. " "	7. "	<i>á</i>	"	<i>á</i>
9. " alulról	9. "	<i>ālmučī</i>	"	<i>ālmučī</i>
10. " felülről	11. "	XX, 324	"	XL, 324
11. " alulról	21. "	<i>á > o-ra</i>	"	<i>á > o-ra</i>
15. " felülről	11. "	540	"	440
15. " "	12. "	XXII,	"	MNy. XXII,
20. " "	3. "	<i>kiṇ-tipussal</i>	"	<i>kiṇ-típusnak</i>
20. " "	8. "	<i>hiogy</i>	"	<i>hogy</i>
20. " "	13. "	<i>már</i>	"	<i>bár</i>
20. " alulról	8. "	<i>hýcicequj</i>	"	<i>hýcicequj,</i>
21. " felülről	25. "	<i>nyugatról</i>	"	<i>keletről</i>
24. " alulról	24. "	(>	"	>
24. " "	11. "	<i>hazeu</i>	"	<i>huzeu</i>
28. " "	4. "	<i>kk.-</i>	"	<i>kk. ;</i>
28. " "	3. "	<i>nyelv ;</i>	"	<i>nyelv-</i>
29. " felülről	16. "	<i>felsorolja. FEKETE</i>	"	<i>felsorolja FEKETE</i>
29. " alulról	14. "	<i>-éi-t</i>	"	<i>-eī-t</i>
29. " "	7. "	<i>-éī</i>	"	<i>-é</i>
30. " felülről	2. "	<i>zülèktöl</i>	"	<i>zülèktöl</i>
30. " "	2. "	<i>űdvőzítenc</i>	"	<i>űdvőzítenc</i>
31. " alulról	20. "	<i>felhangzónak</i>	"	<i>félhangzónak</i>
31. " "	3. "	<i>rea > *rajá</i>	"	<i>rea < *rajá</i>
32. " "	23. "	<i>változást</i>	"	<i>változást)</i>